

नेपाली

(त्रैमासिक)

२०६६ कात्तिक, मङ्गसिर र पुस पूर्णाङ्क २०१

मदन पुरस्कार पुस्तकालयको अनुरोध

१. आफ्नो सहर, जिल्ला अथवा गाउँमा कुनै नयाँ पुस्तक, पत्रिका निस्केको थाहा पाउनुभएको छ भने पुस्तकालयलाई सूचना दिइहाल्नोस् ।
२. निःशुल्क वितरण हुने प्रकाशन (किताब, बुलेटिन, बुकलेट, पर्चा आदि) जे पाउनुहुन्छ, पुस्तकालयलाई सम्झेर पठाइदिनुहोस् ।
३. यस पुस्तकालयलाई नेपाली भाषा र साहित्यको आधिकारिक सङ्ग्रहस्थल बन्न सहयोग गर्नुहोस् ।
४. अब त हामी 'इन्टरनेट'मा पनि पसेका छौं । हाम्रो 'वेबसाइट' www.madanpuraskar.org बाट हामीकहाँ सङ्गति पुस्तक तथा पत्रिकाहरूको सूची हेर्न सकिनेछ । तर त्यो सजिलोसँग हेर्न भने आफ्नो कम्प्युटरमा 'नेपाली युनिकोड' जडेको हुनुपर्छ । त्यहाँ हेर्दा यहाँ नभएका तपाईंहरूका केही पुस्तकहरू भेटिए हामीलाई पठाइदिनुहोस् । हामी तत्काल तिनलाई सूचीकृत गर्न छौं ।
५. हाम्रो ठेगाना हो—
मदन पुरस्कार पुस्तकालय, पोस्ट बक्स नं. ४२
श्रीदरबारटोल—४४७०२, ललितपुर, नेपाल ।
फ्याक्स नं.— (+९७७)-१-५५३६३६०
ई-मेल- info@mpp.org.np

- पुस्तकालयाध्यक्ष

विष्ट र भाओको जग्गा किनबेच

- क.दी.

मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा मुद्रित तथा अमुद्रित पनि अनेक प्रकारका वस्तु जम्मा हुन्छन् । सबै कुरा उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुँदैनन्, त्यो भिन्नै कुरा हो । ती आफैमा महत्त्वपूर्ण हुन् नहुन, सम्पादक (या क.दी.)लाई 'महत्त्वपूर्ण' लागेका वस्तु 'नेपाली'मा म.पु.पु.को पानामा हालै जाने दस्तुर बसेको छ । क.दी.लाई त्यस्तै महत्त्वपूर्ण मात्र होइन, अति नै महत्त्वपूर्ण र ऐतिहासिक लागेको एउटा वस्तु दिन लाग्दा, इतिहासज्ञ विद्वान् दिनेशराज पन्तसँग पनि एकपटक सोध्नु उचित लागेर सोधियो । विद्वान् पन्तजीको ठहर थियो— त्यो कागज ऐतिहासिक त हो, तर त्यो अभिलेख पूर्णतः सोचेजस्तो २६० वर्ष पुरानो नहुन पनि सक्तछ भन्ने उहाँको भनाइ थियो । अर्थात, त्यसभित्रको संस्कृत अंश ने.स. ८७० (विक्रीय १८०७) को भए पनि नेपाली अनुवाद अंश भने त्यतिकै पुरानो नहुन सक्तछ भन्ने । तात्पर्य थियो— त्यो लिखत दुई जात, खस र नेवार बीचको लेनदेनको दस्तावेज भएकाले तिनताकाको प्रचलनअनुसार हुने संस्कृत र नेवारी मात्र नगरेर, एकै साथ नेपाली उल्थासमेत गरी कागज गरिएको पनि हुन सक्छ । तर बढी सम्भाव्यता, त्यो नेपाली अनुवाद, पछि त्यसको प्रतिलिपि राख्ना थपिएको हुनुपर्छ भन्ने दिनेशराजजीको राय थियो । भए पनि, मपुपुको पानाका लागि यो उपयुक्त सामग्री हो— भन्ने दिनेशराजजीको आशय भएकाले यो यसप्रकार यहाँ आएको हो ।

गोर्खाका पृथ्वीनारायण शाह नुवाकोट विजय गरी त्यै बसेर काठमाण्डू उपत्यका सर गर्ने उपाय खोज्दै छन्, पाटन (ललितपुर)मा जयप्रकाश मल्लको भाइ राज्यप्रकाश मल्ल राजा छन् । उनको राज्यका दुई जना रैती भने घरजग्गाको किनबेच गर्दै छन् । ती दुई रैती हुन्— किन्ने एक जना विशद्खुका (खस) विष्ट, बेच्ने थंथ्वल (थंटोल ?)का विश्वसिन्ह ज्यापू । ५० कर्ष अर्थात करिब साडे बाह्र रोपनी जग्गा त्यसबेलाका चलनचल्तीका भाउमा किनबेच भएको छ । यो किनबेचको कुरो आफैमा त्यति महत्त्वपूर्ण होइन तापनि काठमाण्डू उपत्यका गोर्खालीले विजय गर्नुभन्दा पूर्व नै यस क्षेत्रमा खसहरूको बसोबास भएको कुरा तथा त्यसबेलाको काठमाण्डू उपत्यकाका रैथाने नेवार समुदायका बीच यसप्रकार अन्तरकिया हुने गर्थ्यो भन्ने कुरो उल्लेख्य नै मान्नुपर्छ । अर्को कुरो— द.५५१८ इन्चीको साधारण नेपाली कागजको यो फर्दा अनि त्यसमा रहेका पुरानो संस्कृत तथा नेवारी अभिलेखलाई त्यसको पडक्किपडक्कि दिएर गरिएको नेपाली अनुवाद साधारणतः नपाइने खालको दस्तावेज हो भन्ने बुझ्न्छ । त्यो पुरानो अभिलेखलाई कसले अनुवाद गर्यो, त्यो थाहा पाउने उपाय छैन तर पैले "भाओ" भनिएकालाई 'ज्यापू' र 'भारो' भनिएकोलाई श्रेष्ठ भनेर अनुवाद गरिएकोलाई देखता भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट पनि यो पठनीय नै हुन्छ भन्ने लाग्छ । त्यसले त्यो सबै गर्ने काम पछिका विद्वान् शोधकर्ताहरूका जिम्मा लगाउदै हामी त्यो लेखोट नै एकसरो हेरै—

(बाँकी पृष्ठ ५२ मा)

चर्चा : ‘जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा’कै प्रसङ्ग भने अर्कै

- चित्तरञ्जन नेपाली

‘नेपाली’ले महाराज जङ्गबहादुरलाई निकै नै चर्चामा ल्याएको छ । यसपटक पनि विद्वान् चित्तरञ्जन नेपालीले पुनः जङ्गबहादुरलाई नै विषय बनाएर लेखेका छन् । जङ्गबहादुरलाई ‘बाद’ गरेर ओधुनिक नेपालको इतिहास लेख्न सकिदैन पनि । त्यसै हुँदा चित्तरञ्जनजीको यो लेखलाई पनि हामीले अत्यन्त सान्दर्भिक ठान्यौं र यसमा हालेका हों । चित्तरञ्जनजीले नेपाली इतिहासकारहरूले विभिन्न कालखण्डमा लेखेका कुरालाई अत्यन्त सूक्ष्मदृष्टिले हेरी सत्यतथ्य पत्ता लगाउने कोसिस गरेका छन् । त्यति गर्दागर्दै पनि विद्वान् लेखकले आफ्नो विश्लेषण नै ठीक हो भन्ने दाबी नगरी पढनेहरूको विवेक मात्रै छाडिएको हामीलाई उपयुक्त लाग्यो । अरु इतिहासविद् विद्वानहरूले पनि यस लेखको विषयमा कलम चलाए हामी सहर्ष तिनलाई पनि ‘नेपाली’मा स्थान दिने छौं । - सम्पादक

नेपालमा राणाशासनका संस्थापक एवं प्रथम राणा प्रधान मन्त्री ‘जङ्गबहादुर राणाको बेलाइत यात्रा’ ले मलाई घरीघरी किन आकर्षित गर्दै छ, स्वयं मलाई थाहा छैन । यससम्बन्धमा अहिलेसम्म मैले दुइटा लेखहरू तथा एउटा पत्र ‘नेपाली’ त्रैमासिक पत्रिकाका सम्पादकलाई लेखी प्रकाशित गराइसकेको छु । यी लेखहरूमध्ये पहिलो लेख थियो— ‘अनुमानः प्रमाण (सन्दर्भः जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्राका अघोषित लेखक)’ यो लेख प्राध्यापक अच्युतरमण अधिकारीको प्रधान सम्पादकत्वमा प्रकाशित हुने त्रैमासिक पत्रिका ‘उन्नयन’ को संवत् २०६१ साल माघ, फागुन र चैतको अडू ५४ मा छापिएको थियो ।^१ [स्मरणीय छ, यही लेख पछि वरिष्ठ साहित्यकार कमल दीक्षितको सम्पादनमा प्रकाशित हुने ‘नेपाली’ त्रैमासिक पत्रिकाको संवत् २०६५ साल वैशाख, जेठ र असारको अडू १६५ मा पुनः छापिएको थियो । साथै मैले ‘नेपाली’ पत्रिकाका सम्पादकलाई लेखेको पत्र पनि ‘नेपाली’ पत्रिकाको यसै अडूमा छापिएको थियो ।]^२ अनि यससम्बन्धी मेरो दोस्रो लेख थियो— ‘परीदार हरीज्यूले लेषेको डायरीः एक प्रसङ्ग’

जुन 'नेपाली' त्रैमासिक पत्रिकाको संवत् २०६५ साल कात्तिक, मधिसर र पुसको अड्ड १६७ मा छापिएको थियो ।^३ मैले यी दुवै लेखहरू (र पत्रसमेत) माथि उल्लिखित 'जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा'^४ नामक पुस्तकमा यसका लेखकबारे कुनै उल्लेख नभएबाट यस्तो सुन्दर एवं विस्तृत रूपमा प्रस्तुत यात्रावर्णनका लेखक को होलान्? भनी उक्त पुस्तकका सम्पादक कमल दीक्षितले यात्रावर्णनको सूक्ष्म अध्ययन, अन्वेषण एवं अनुमानको आधारमा यस ग्रन्थका अधोषित लेखकलाई पत्ता लगाउनको निम्नि गरेको प्रयासलाई सहयोग पुऱ्याउने हेतुले लेखेको थिएँ भन्न सकिन्छ । किन्तु विडम्बना भनूँ वा के भनूँ? मेरा यी लेखहरूले अहिलेसम्म उनको प्रयासलाई ठोस नतिजामा पुऱ्याउन कुनै सहयोग पुऱ्याउन नसक्नु बेर्गलै कुरा हो ।

अहिले म एउटा लेख लेख्तै छु । प्रकारान्तरले यसको सम्बन्ध पनि जङ्गबहादुरको उक्त बेलाइत यात्रासित गाँसिन पुगे पनि, मेरा पूर्व लेखहरूको छै 'यात्रावृत्तान्त'का अधोषित लेखक पत्ता लगाउने कामसित भने यसको कुनै सम्बन्ध छैन, अपितु यसको सम्बन्ध उक्त यात्रावृत्तान्तका नायक प्रथम राणा प्रधान मन्त्री जङ्गबहादुर राणासित छ भन्न सकिन्छ । संवत् १५०३ साल आश्विनमा भएको कोतपर्वपश्चात् नेपालका प्रधान मन्त्री बनेका जङ्गबहादुर कुँवर (राणा)ले^५ संवत् १५०३ साल कात्तिकको भण्डारखाल पर्व^६, संवत् १५०४ साल जेठमा सम्पन्न श्री ५ सुरेन्द्रविक्रम शाहको राज्यारोहण एवं श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाहको राज्यच्युत^७, संवत् २००४ सालको अलौ पर्व^८ आदि इत्यादि अनेक साना ठूला काण्डहरूको सफलताका साथ दमन गरी त्यसको अढाई वर्षपछि नै बेलाइत भ्रमणमा जानुलाई एकातिर उनको साहसिलो काम मान्नुपर्छ भने, अर्कोतिर त्यति छोटो अवधिभित्र आफूले स्थापना गरेको शासन प्रणालीप्रति उनको दृढ आत्मविश्वास पनि हो भन्न सकिन्छ, कारण त्यसबेला पनि उनका कतिपय विरोधीहरू भारतमा खुला रूपमा नै रहेका थिए भने देशभित्रै पनि सबै व्यक्तिहरू उनका समर्थक थिए भनी विश्वास गर्न सकिने अवस्था थिएन । हुन त त्यसबखत उनका एक जना कट्टर विरोधी एवं विभिन्नपटक उनको ज्यानको पछि लागेका चौतरिया गुरुप्रसाद शाहले आत्मसमर्पण गरी शान्तिपूर्ण जीवन व्यतीत गर्न थालिसकेका थिए^९,

तथापि जङ्गबहादुरले (सम्भवतः) बेलाइतबाट आफ्नो अनुपस्थितिमा प्राइमिनिस्टरको कार्यभार सम्हालेका भाइ बमबहादुर राणालाई लेखेको एउटा छोटो पत्रमा उल्लिखित बेहोराबाट यस्तो आशङ्का गर्नुपरेको हो । उनले लेखेका थिए-

‘तइले पल्टनलाई उर्दि दिँदा कुरा काट्ने पगरिलाई तुरुन्त तानावाना बुझी नेल गलफन्दी ठोकी दे. चर (चार) जना मीली जस्का घर येकान्त हुन्छ तुरुन्त क्येद् गर तेरा वेसल्मा (?) (महाराज माहिला साहिब जीउ) तीर जो चाकरी ग(र्छ) ढाक्ने जागिरे वाहुन् देसवाललाई पर्वतेलाई त्रिसुली (गंगा कटाइ दे देसवाललाई सीसा (चीसापानी ?) गडी (गढी) कटाइदै^{१०} [स्मरणीय छ, जङ्गबहादुर बेलाइतबाट नेपाल फर्केपछि उनको विरुद्ध षड्यन्त्र गरेको आरोपमा बद्रीनरसिंहरूको साथमा यिनै माहिलासाहेबज्यू उपेन्द्रविक्रम शाहलाई पनि बनाइएको थियो ।]

जङ्गबहादुरको भ्रमण अवधिको प्रशासनिक व्यवस्थासम्बन्धमा यस्तो टिप्पणी गर्नुको अर्को कारण हो— त्यसबखतको बेलाइत भ्रमण भनेको आजकलको जस्तो उडेर दसबाह घण्टामा पुगिने भ्रमण थिएन । त्यसबखत बेलाइत भ्रमण गर्दा जान आउन मात्र पनि महिना दिनभन्दा बढी लाग्यो^{११} । सवारीसाधनको हक्मा पनि विभिन्न स्थानअनुसार तामदान, घोडा, बरगी एवं पानीजहाज आदिको प्रयोग अनिवार्य थियो । त्यसबखत देशमा कुनै किसिमको राजनैतिक गडबडी वा प्राकृतिक प्रकोप हुन गएमा एक त त्यो समाचार भ्रमणदलसम्म पुऱ्याउनै निकै समय लाग्यो भने, अर्को खबर प्राप्त भएपछि पनि भ्रमण स्थिति गरी स्वदेश फर्क्न कैयौं दिन लाग्ने अवस्था थियो । त्यस्तो स्थितिमा राज्यको शासनको बारडोर आफ्नो हातमा आएको अढाई वर्षमै एक वर्षभन्दा बढी अवधिसम्मको लागि देश छोडी सुदूर बेलाइतको भ्रमणमा निस्कनु भनेको प्रशासनिक दृष्टिकोणबाट सामान्य कुरो थिएन । यसबाट के पनि अनुमान गर्न सकिन्दै भने आफूले गरेको व्यवस्थापनप्रति आफ्नो दृढ आत्मविश्वास भएजस्तै उनले प्रशासनको जिम्मेवारी सुन्पेर गएका आफ्ना भाइभारदारहरूमाथि पनि उनको पूरा विश्वास रहेछ ।

प्राइमिनिस्टर जङ्गबहादुर राणाले आफू बेलाइत भ्रमणमा जानुभन्दा अगाडि आफ्नो अनुपस्थितिमा शासनसम्बन्धी कुनै पनि प्रमुख कार्यालय आफ्नो परिवारको पकडको परिधि बाहिर नजाओस्, जसले गर्दा आफ्नो स्वदेश फिर्तीपछि त्यसलाई पुनः ग्रहण गर्न कठिनाइको सामना गर्न नपरोस् भनी पूरा बन्दोबस्त गरेर गएका थिए भनी उनका छोरा पद्मजङ्ग राणाले आफ्नो पुस्तक ‘लाइफ अफ महाराजा सर जङ्गबहादुर अफ नेपाल’ मा यस्तो उल्लेख गरेका थिए— “...तदनुसार उनका माहिला भाइ बमबहादुर राणालाई प्रधान मंत्रीको कार्यालय सम्पादन गर्ने काममा नियुक्त गरियो भने बढ्रीनरसिंहलाई कम्याण्डर इन्चीफको जिम्मेवारी सुमिप्यो। यसरी नै कृष्णबहादुरलाई निजामती विभागको प्रमुख बनाइयो भने रणोदीप सिंहलाई पश्चिमी र पूर्वीय क्षेत्रहरूको प्रशासनको जिम्मेवारी दिइयो। यसरी नै उनका काकाका छोरा जयबहादुरलाई भूमिसम्बन्धी राजस्व विभागको इन्स्पेक्टर जनरल बनाइयो भने अन्य भाइ भतिजाहरूलाई पनि विभिन्न महत्त्वपूर्ण विभागहरूको प्रमुखको जिम्मेवारी दिइयो” (अनुवाद चि.र.ने.) ।^{१२}

बेलाइत भ्रमणपूर्व जङ्गबहादुरले गरेको प्रशासनिक व्यवस्थासम्बन्धमा उनका छोरा पद्मजङ्गबहादुर राणाले सन् १९०६ सालमा (तदनुसार संवत् १९६५/६६ सालतिर) प्रकाशित आफ्नो पुस्तकमा उपर्युक्त बेहोरा उल्लेख गरेपछि तत्पश्चात् प्रकाशित नेपालका इतिहासहरूमध्ये अधिकांशमा पद्मजङ्गको यस भनाइलाई विभिन्न किसिमबाट प्रस्तुत गरिएको छ। सन् १९२२ वर्षमा (तदनुसार संवत् १९८४/८५ सालतिर) प्रकाशित ‘नेपाल’ नामक ग्रन्थमा यसका लेखक पर्सिवल ल्यन्डनले यससम्बन्धमा यस्तो लेखेका छन्— “...उनको (अर्थात् जङ्गबहादुरको) अनुपस्थितिमा प्रधानमन्त्रीको कार्य सम्हाल्न जनरल बमबहादुर नियुक्त भए भने उनका अन्य भाइहरूमा बढ्रीनरसिंहले कम्याण्डर इन्चीफको कार्यालय एवं कृष्णबहादुरले निजामती विभागको कार्यालय सम्हाल्ने छन् भने रणोदीपसिंहले पश्चिमी र पूर्वीय प्रान्तहरूको प्रशासन सम्हाल्ने छन्...” (अनुवाद: चि.र.ने.) ।^{१३} जयबहादुर कुँवरको सम्बन्धमा ल्यन्डनले केही गरेका छैनन्।

यही कुरालाई बालचन्द्र शर्माले आफ्नो पुस्तक- ‘नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा’मा यसप्रकार प्रस्तुत गरेका छन्— “...आपनो

अनुपस्थितिमा शासन कार्य चलाउन जङ्गबहादुरले आफ्ना माहिला भाइ बमबहादुरलाई कायममुकायम प्रधान मन्त्री बनाएका थिए । यसै गरी बढ्री नरसिंह प्रधान सेनापति बनाइएका थिए, कृष्णबहादुरको हेरचाहामा निजामती विभाग छोडिएको थियो तथा रणोदीप सिंह पूर्व र पश्चिमका जिल्लाहरूका प्रधान शासक बनाइएका थिए ।”^{१४} जयबहादुर कुँवरको सम्बन्धमा ल्यन्डनजस्तै उनी पनि मौन थिए ।

‘नेपालको ऐतिहासिक विवेचना’का लेखक प्रो. दुण्डीराज भण्डारीले भने यसलाई किञ्चित् भिन्नै किसिमले प्रस्तुत गरेका छन्—“...उनले (अर्थात् जङ्गबहादुरले) आफ्नो अनुपस्थितिमा नेपाल राज्यको प्रशासकीय व्यवस्था पाँच व्यक्तिको अधिकारमा सुम्पेका थिए—बमबहादुर शाह (हुनुपर्ने राणा) प्रधान मन्त्री, बढ्रीनरसिंह- प्रधान सेनापति, कृष्णबहादुर- न्यायाध्यक्ष, रणोदीप सिंह- पूर्व पश्चिम प्रान्तका शासक र जयबहादुर- ढुकुटीको हाकिमको रूपमा नियुक्त भएका थिए ।”^{१५}

यससम्बन्धमा पुरुषोत्तमशमशेर ज.ब.रा.को प्रस्तुति किञ्चित् रमाइलो देखिन्छ । उनले (संवत् २०४७ सालमा प्रकाशित) ‘श्री ३ हरूको तथ्यवृत्तान्त’ नामक आफ्नो ग्रन्थको पहिलो संस्करणमा पद्मजङ्गको भनाइसित मिल्ने गरी किन्तु केही फरक ढङ्गमा यसप्रकार उल्लेख गरेका थिए— “...काठमाडौंतर्फ जङ्गबहादुरका माहिला भाइ जनरल बमबहादुर कुँवर राणाजीलाई कायम मुकायम प्रधान मन्त्री, साँहिला भाइ जनरल बढ्री नरसिंहलाई का.मु. प्रधान सेनापति र काहिला भाइ कम्याण्डिङ् कर्णेल कृष्णबहादुरलाई निजामतीतर्फ मुख्य अखिलयारी सुम्पिएको थियो । ठाइला भाइ कर्णेल रणोदीप सिंहले पूर्व र पश्चिम सबै जिल्लाहरूको अखिलयारी र जङ्गबहादुरका सौतेनी दाज्यू (?) जयबहादुरले मालपोतको इन्प्येक्टर जनरल भई काम गर्ने अखिलयार पाएका थिए ।”^{१६} पछि (संवत् २०५८ सालमा प्रकाशित) त्यही पुस्तकको दोस्रो संस्करणमा उनले उपर्युक्त विवरणलाई यसप्रकार प्रस्तुत गरे— “...काठमाडौंमा भाइ जनरल बमबहादुरले कायम मुकायम प्रधान मन्त्रीको कार्यभार सम्हालेका थिए भने भाइ बढ्रीनरसिंहले कायम मुकायम प्रधान सेनापतिको कार्य सम्हाले । त्यस्तै भाइ कम्याण्डिङ् कर्णेल कृष्णबहादुरले पाल्पा

गौँडा छोडी काठमाडौं आएर कानुन विभागको कार्य सम्हाले । काकाका छोरा जयबहादुरले मालपोतर्फ इन्स्पेक्टर जनरल भै कार्य सम्हाले । त्यस्तै अरु नजिकका भाइ भतिजाहरूले पनि मुख्य विभाग सम्हाली काम गरे ।”¹⁹

यसप्रकार जड्बहादुरले आफू बेलाइत भ्रमणमा जानुभन्दा पूर्व गरेको भनिएको राज्यको प्रशासनिक प्रबन्धको सम्बन्धमा अधिकांश इतिहासकारहरू जड्बहादुरका छोरा जनरल पद्मजड्बहादुर राणाको अभिव्यक्तिको चारैतर रूमलिएका देखिन्छन् । ‘वास्तवमा राणाशासनको सम्पूर्ण अवधि नै प्रधान मन्त्रीलाई शक्तिको मियोको रूपमा स्थापित गरी प्रशासनलाई सशक्त रूपमा केन्द्रीयकरण गर्ने कार्यतर्फ उन्मुख रहेको थियो’ (अनुवाद: चि.र.न.)²⁰ भन्ने अभिमत व्यक्त गर्ने एडियन सेभरसमेत जड्बहादुरले आफू बेलाइत भ्रमणमा जानुपूर्व राज्यको प्रशासनिक व्यवस्थापन प्रधान मन्त्रीको एकीकृत सत्तालाई आफ्ना विभिन्न भाइहरूमा विभाजित हुने गरी गरेका थिए भन्ने किसिमको धारणा व्यक्त हुने पद्मजड्को भनाइवाट उन्मुक्त हुन सकेनन् तथा यससम्बन्धमा उनले पनि आफ्नो पुस्तक ‘नेपाल अण्डर राणाज’मा पद्मजड्को भनाइलाई नै एकप्रकारले हुवहु नै उल्लेख गरे भन्न सकिन्छ ।²¹ यसमा केवल फरक यति रहेको छ— जयबहादुर कुँवरलाई दिइएको भनिएको अधिकारको सम्बन्धमा उनले अन्य व्यक्तिहरूको साथमा उल्लेख नगरी जड्बहादुर बेलाइत भ्रमणबाट फर्किआएपछि उठ्न गएको ब्रिनारसिंहरूको पड्यन्त्रको विवरण प्रस्तुत गर्दाखेरिमात्र उल्लेख गरेका थिए ।²²

प्राइमिनिस्टर जड्बहादुर राणा बेलाइत भ्रमणको निम्नि नेपालबाट प्रस्थान गरेदेखिन् पुनः स्वदेश नफर्केसम्म उनले गरिआएको ‘प्रधान मन्त्रीको कामकाज’ त्यसबखत प्रशासनको दोस्रो तहमा रहेका उनका भाइ कम्पान्डर इन्चिफ जनरल बमबहादुर राणाले गर्ने कुरामा दुई मत हुदैन, यद्यपि जड्बहादुरले बेलाइत वा अन्य भ्रमण-स्थानबाट समेत बमबहादुरलाई प्रशासनिक कुरामा ‘यसो गर उसो गर’ भनी निर्देशन नदिएका हैनन् ।²³ किन्तु बमबहादुरलाई कायममुकायम प्रधान मन्त्री भन्ने उपाधि दिने प्रचलन त्यसबखत थियो थिएन विचारणीय छ । जड्बहादुरले संवत् १९०७ साल भाद्र

सुदी २ रोज ७ का दिन प्यारिसबाट बमबहादुरलाई लेखेको पत्रमा “स्वस्तिश्री श्री सकल मंगलालये कोटि कल्याण चिरंजिव भद्राज कुमार कुमारात्मज भाइ कम्याण्डर इन्चीफ जनरल बम्बहादुर कुँवर राणाजीके...” भनी सम्बोधन गरिएको छ, नकि “कायम मुकायम प्राइममिनिस्टर” ।^{१२} संवत् २०६५ सालमा नेपालमा गणतन्त्रको प्रादुर्भाव हुनुअगाडि राजतन्त्रात्मक व्यवस्था कायम रहँदासम्मको अवस्थामा ‘प्रधान मन्त्री’ विदेश भ्रमणमा गएको बेलामा सो बेहोराको यथोचित उल्लेख गरी उनी फर्की नआएसम्मको लागि उनले गरिआएको काम गर्नको निम्नि ‘श्री ५ महाराजाधिराजबाट फलानालाई तोकिबक्सेको छ’ भन्ने राजदरवारको प्रमुख संवाद सचिवालयको सूचना प्रकाशित हुने गर्थ्यो । यस्तो अवस्थामा उपप्रधान मन्त्रीको व्यवस्था भएको अवस्थामा उपप्रधान मन्त्रीलाई तोक्ने गरिन्थ्यो भने उपप्रधान मन्त्रीको व्यवस्था नभएको अवस्थामा बहालवाला मन्त्रीहरूमध्ये वरिष्ठतम मन्त्रीलाई तोक्ने चलन थियो । यसरी तै कुनै मन्त्री विदेश भ्रमणमा गएमा निज फर्की नआएसम्म निजले गरीआएको काम गर्नको निम्नि कुनै अर्को मन्त्रीलाई तोक्ने प्रचलन थियो । नेपालमा गणतन्त्रको स्थापनापछि पनि प्रधान मन्त्री एवं मन्त्रीहरू विदेश भ्रमणमा गएका छन् तर कार्यभार सुम्पेको यसप्रकारको सूचना महामहिम राष्ट्रपतिको कार्यालयबाट प्रकाशित भएको देखिएको छैन (अथवा मैले मात्र नदेखेको कि ?) ।

अर्को कुरा, पद्मजङ्ग राणाले पहिले तथा अन्य अधिकांश इतिहासकारहरूले तत्पश्चात् उल्लेख गरेका- राजस्व वा मालपोतको इन्स्पेक्टर, जनरल, पूर्व पर्शिचम प्रान्त (वा जिल्ला) हरूका प्रमुख अधिकारी, न्यायाध्यक्ष आदि पदहरू त्यसबखत थिए थिएनन् विचारणीय छ, यद्यपि त्यस्ता कार्यसम्पादन गर्ने अड्डाअदालतहरू भने त्यसबखत नभएका हैनन् । जहाँसम्म जिल्ला प्रशासनसम्बन्धी कार्यको जिम्मेवारी सुम्पेको कुरा छ, एकपटक जङ्गबहादुरले आफू नेपालमा छैदै त्यो कार्य गरेका थिए । संवत् १९७४ सालमा प्राइममिनिस्टर बम्बहादुरको मृत्यु भएपछि नेपालको प्राइममिनिस्टर पद रोलप्रथाअनुसारका हकदार भाइ कृष्णबहादुर राणालाई नदिई काशकी र लमजुङ्गका ‘महाराज’ भएका जङ्गबहादुरले आफैले लिएपछि भाइहरूको

चित्त बुझाउन उनले कृष्णबहादुर राणालाई आफ्नो सिक्टर (अर्थात् कार्यसहायक) बनाई सबै कामको साधसोध निकासीपैठारीको जिम्मा दिनुको साथै प्राइममिनिस्टरको खान्नीसमेत दिएका थिए भने भाइहरू रणोदीप सिंह, जगतशमशेर र धीरशमशेरलाई एक तह माथिको दर्जा क्रमशः कम्यान्डर इन्चिफ र कम्यान्डिङ जनरलको मान प्रदान गरी केही इलाकाहरू तोकी त्यसको साधसोधसम्बन्धी कार्य गर्ने जिम्मेवारी दिएका थिए।²³ त्यो धेरै पछिको कुरा थियो भने प्रसङ्ग पनि बेरलै थियो। राणाशासनको उत्तरार्द्धतिर गढी, गौँडा, गोश्वाराहरू स्थापित भै बडाहाकिमको व्यवस्था भएपछि उक्त प्रथा स्वतः खारेज भयो भने यसकै उत्तरार्द्धतिर प्रशासनिक विकेन्द्रीकरणको नाममा विभिन्न अड्डाअदालतहरूमा तालुकवाला जनरलको पदहरू स्थापना गरी तिनीहरूलाई लेखापढीमा डाइरेक्टर जनरल भन्ने गरिएको थियो, जस्तै डाइरेक्टर जनरल, परराष्ट्र विभाग²⁴, डाइरेक्टर जनरल, शिक्षा विभाग,²⁵ डाइरेक्टर जनरल, पुलिस विभाग आदि।²⁶ तर ‘इन्स्पेक्टर जनरल’ भन्ने पद भने नेपालमा संवत् २००७ सालमा प्रजातन्त्रको प्रादुर्भाव भएपछि मात्र प्रचलनमा आएको थियो, त्यो पनि मालपोत वा राजस्व विभागमा हैन, अपितु प्रहरी सङ्गठनमा थियो। नेपालमा पहिलो इन्स्पेक्टर जनरल अफ पुलिसमा तोरणशमशेर जङ्गबहादुर राणा नियुक्त भएका थिए।²⁷

यसबाहेक प्राइममिनिस्टर जङ्गबहादुर राणाले आफू लामो अवधिको लागि बेलाइत भ्रमणमा प्रस्थान गर्नुअगाडि माथि उल्लिखित पहिले पद्यजङ्गले, पछि अन्य कतिपय इतिहासकारहरूले उल्लेख गरेको भनाइअनुसार महिला भाइ बमबहादुर कुँवर राणालाई कायममुकायम प्रधान मन्त्रीको जिम्मेवारी तथा सेना र ढुकुटी आदिको अखितयार अन्य भाइभतिजाहरूलाई दिएर गएका थिए भनी एक क्षणलाई मानू भने पनि यसबाट प्रधान मन्त्रीको मुख्य जिम्मेवारी सम्हाल्नुपर्न बमबहादुरको अखितयार वा सत्ता विभिन्न व्यक्तिहरूमा वियोजित भै उनको शक्ति क्षीण हुँदैनथ्यो होला र ? यसप्रकार प्रधान मन्त्रीलाई शक्तिको मियोको रूपमा विकसित गर्दै लैजाने राणाशासनको अघोषित किन्तु स्पष्ट कियाकलापको विपरीत हुने गरी जङ्गबहादुरले गरे

होलान् ? त्यो पनि आफ्ना विरोधीहरूको शक्ति पूर्णतया निर्मूल भैनसकेको त्यो अवस्थामा !

अब यससम्बन्धमा पदजड़ राणाभन्दा पहिले का अन्य इतिहासकारहरूको भनाइ के थियो ? त्यो पनि एकपटक हेर्नु उपयुक्त हुने छ होला । काठमाडौँस्थित बृटिस रेजिडेन्सीमा करीब बाह्र-तेह वर्ष शाल्य चिकित्सकको रूपमा कार्यरत एवं जड़बहादुरका समकालीन इतिहासकार डानियल राइटले आफूले सम्पादन गरेको पुस्तक ‘हिस्ट्री अफ नेपाल’मा यससम्बन्धमा यस्तो उल्लेख गरेका छन्— “...उनको (अर्थात् जड़बहादुरको) अनुपस्थितिमा प्रधान मन्त्रीको कार्य गर्ने जिम्मा उनका एक जना भाइलाई दिइयो (अनु.चि.र.ने.) ।”^{२८} यो पुस्तकको प्रथम प्रकाशन सन् १८७७ सालमा (तदनुसार संवत् १८३३/३४) सालतिर) भएको थियो । यसरी नै जड़बहादुरको शासनकालमा नै काठमाडौँस्थित बृटिस रेजिडेन्सीमा एक वर्षजिति सहायक रेजिडेन्टको पदमा तथा अरु बेला करिब बाह्र वर्ष रेजिडेन्सीको चिकित्सकको रूपमा कार्यरत डा. एच. ए. ओल्डफिल्डले पनि सन् १८८० सालमा (तदनुसार संवत् १८३६/३७ सालतिर) प्रकाशित आफ्नो पुस्तक ‘स्केचेस् फ्रम नेपाल’ मा यस विषयमा यत्तिकै उल्लेख गरेका थिए— “...जड़बहादुरका माहिला भाइ बमबहादुरलाई उनका दायूका अनुपस्थितिमा मिनिस्टर (हनुपर्ने प्राइममिनिस्टर) एवं कम्याण्डर इन्चिफको कार्यभार सम्हाल्न नियुक्त गरियो (अनु.चि.र.ने.) ।”^{२९}

यसप्रकार जड़बहादुर ‘बेलाइतको भ्रमण’मा रहेको बेला उनको अनुपस्थितिमा शासनभार सम्हाल्ने अधिकार प्रत्यायोजन गरिएको सम्बन्धमा जड़बहादुरका समकालीन इतिहासकारहरू डायनियल राइट एवं डा. ओल्डफिल्ड दुबैले जड़बहादुरका माहिला भाइ कम्याण्डर इन्चिफ बमबहादुरलाई मात्र अधिकार प्रदान गरिएको बेहोरा उल्लेख गरेका छन् । अनि यससम्बन्धमा सम्भवतः सबभन्दा आधिकारिक भनाइको रूपमा ‘जड़बहादुरको बेलाइत यात्रा’का अघोषित लेखकको भनाइलाई मान्युपर्ने देखिन्छ र उनले पनि यत्तिकै मात्र उल्लेख गरेको पाइयो— “...र आफ्ना माहिला भाइ श्रीमद्राज कुमार कुमारात्मज श्री कम्याण्डर इन्चिफ जनरल बंबहादुर कूवर राणाजिलाई मुलिक, कार्षाना, जंगि, फौज पल्टनको भारा अष्टियार गरिदिया ।”^{३०} र यो व्यवस्था

नै वास्तवमा राणाशासनको मूलभूत क्रियाकलाप अनुरूप थियो भन्न सकिन्छ ।

त्यसो भए राणाशासनको पश्चिमतर्फका कम्यान्डड् जनरल जस्तो तेस्रो तहमा पुगिसकेका पद्मजङ्ग राणाले यस्तो कुरा कसरी लेखे होलान् ? भन्ने प्रश्न उठनु अस्वाभाविक होइन । तर यसको जवाफ सम्प्रति अनुमान गर्नुबाहेक ठोस रूपमा प्राप्त हुनु सम्भव छैन । पद्मजङ्गले पाण्डुलिपि तयार भएपछि सम्पादनको निमित इलाहावादका म्यूर सेन्ट्रल कलेजका तत्कालीन अड्ग्रेजीका प्रोफेसर अभ्यचरण मुकर्जीलाई दिएपछि उनले सम्पादनको प्रसङ्गमा आफ्नो देश (बृटिस भारत)मा प्रचलित प्रशासकीय पद्धतिअनुरूप परिमार्जन गरे होलान् । तर त्यसैबीच विरामी परी औषधि गर्न कलकत्ता गएका पद्मजङ्ग राणाको त्यहीं नै सन् १९०६ जून २६ तारेखमा^{३१} निधन हुँदा सायद सम्पादन भएको प्रति उनले देख्न पाएनन् र पछि सोहीअनुरूप प्रकाशित हुन गयो । भूमिकामा सम्पादकले व्यक्त गरेको निम्न भनाइबाट पनि उक्त आभास मिल्दछ— “...समस्त सम्पादकहरूमध्ये (लेखकको) मरणोपरान्त प्रकाशनका सम्पादकले आफ्नो कार्य सम्पन्न गर्न अत्यन्त कठिन अवस्थाको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ किनभन्ने उनले (मूलकापीमा) केही परिमार्जन वा परिवर्द्धन गर्न परेमा लेखकको परामर्शविना नै एक जना आलोचकले शास्त्रीय मूल्याङ्कन गरेजस्तै गर्नुपर्ने हुन्छ । मौजुदा पुस्तकका सम्पादकले आफ्नो कामको विषयमा अपूर्ण ज्ञानले गर्दा अङ्ग बढी प्रतिकूल परिस्थितिमा काम गर्नुपर्यो ।”^{३२}

अन्तमा, मेरा पिता स्व. सर्दार मेदिनीप्रसाद राजभण्डारीको सङ्ग्रहमा पाइएको ऐटा लालमोहरको प्रतिलिपिको बेहोराबाट पनि जङ्गबहादुर बेलाइत भ्रमणमा जाँदा उनको अनुपस्थितिमा राज्य सञ्चालनको सम्पूर्ण अभिभारा कम्यान्डर इन्चिफ बम्बहादुरलाई नै प्रदान गरिएको स्पष्ट हुन्छ । लालमोहरको बेहोरा यसप्रकार छ—

“स्वस्तिश्री मन्महाराजिराज कस्य रुक्का—

आगे कम्पु पल्टन कम्पनि गैहका जर्नेल, कर्णेल, छोटा कर्णेल, कप्तान, लेफ्टेन, डिट्ठा, पर्दार, ज्मादार, कोत्या मेजर अजिटन लैन निसान् सिपाहि जंगि मुलुकि निजामति गैहप्रति श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री कम्यान्डर इन्चिफ जनरल बम्बहादुर कुवर राणाजिले

ज्या उर्दि दिन्छन् सो बमोजिम उर्दि बजाउनु उन्ले दियाका कमान्
 उर्दिमा सो बमोजिम गर्नु उनले दियाका उर्दि कमानमा हामिबाट
 अर्को उनले दियाका उर्दि कमानलाई पलल हुन्या उर्दि कमानको हुकुम्
 बक्स्या पनि तिमिहरूले कवुल नगर्नु श्री कम्याण्डर इन्चिफ जर्नेलले
 दियाका उर्दि कमानमा चलनु भन्या हुकुम बक्स्याँ उनले दियाका उर्दि
 कमानमा जो चलैन जात अनुसारको सजाय गर्नु भन्या हुकुम्
 बक्स्याको छ कमान उर्दिमा नरहन्यालाई जात अनुसारको सजाय
 गन्यार्छन् सो जानि कमान उर्दिमा तत्पर भै काम गर इति सम्वत
 १९०६ साल मिति माघ सुदि २ रोज ३ शुभम्— — —

मार्फत विदि नरसिंह कुवर राणाजि
 मार्फत रणउद्योत सिंह कुवर राणाजि
 मार्फत भर्तवीर कुवर राणाजि
 मार्फत जयबहादुर कुवर राणाजि
 मार्फत वषत जङ्ग कुवर राणाजि
 रुजु विजयराज पंडितज्यू

मार्फत उमाकान्त उपाध्या
 मार्फत शिवप्रसाद अर्याल
 मार्फत सनक सिंह पत्रि”

[स्मरणीय छ जङ्गबहादुर संवत् १९०६ माघ ४ का दिन
 वेलाइट भ्रमणको निम्ति काठमाडौँबाट प्रस्थान गरेका थिए । अस्तु]

टिप्पणीहरू

1. अच्युतरमण अधिकारी (प.सं.), उन्नयन (त्रैमासिक) अङ्ग ५४, पृष्ठ १०-१७ ।
2. कमल दीक्षित (सं), नेपाली, (त्रैमासिक), अङ्ग १६५, पृष्ठ ५-१६ ।
3. कमल दीक्षित (सं), नेपाली, (त्रैमासिक), अङ्ग १६७, पृष्ठ २३-३६ ।
4. कमल दीक्षित (सं), जङ्गबहादुरको वेलाइट यात्रा (प.सं.), संवत् २०१४ ।

[द्रष्टव्य : यो पुस्तकको पहिलो संस्करण संवत् २०१४ सालमा मदन
 पुरस्कारबाट र दोस्रो संस्करण संवत् २०१४ सालमा जगदम्बा प्रकाशनबाट

छापिएको थियो । यसको तेस्रो संस्करण संवत् २०३० सालमा साझा प्रकाशनबाट (पहिलोपटक) एवं चौथो संस्करण संवत् २०३८ सालमा साझा प्रकाशनबाट नै (दोस्रो पटक) छापिएको थियो ।]

५. चित्तरञ्जन नेपाली, पारिवारिक षड्यन्त्रका कथाहरू, पृष्ठ २५ ।
६. पुरुषोत्तमशमशेर ज.ब.रा., श्री ३ हरूको तथ्यवृत्तान्त (दो.सं.) भाग १, पृष्ठ ४२ ।
७. पुरुषोत्तमशमशेर ज.ब.रा., श्री ३ हरूको तथ्यवृत्तान्त (दो.सं.) भाग १, पृष्ठ ४५ ।
८. पुरुषोत्तमशमशेर ज.ब.रा., श्री ३ हरूको तथ्यवृत्तान्त (दो.सं.) भाग १, पृष्ठ ५० ।
९. पुरुषोत्तमशमशेर ज.ब.रा., श्री ३ हरूको तथ्यवृत्तान्त (दो.सं.) भाग १, पृष्ठ ५८ ।
१०. कमल दीक्षित, जंग गीता, पृष्ठ २६-२७ ।
११. सन् १८५० जनवरी १५ तारेखका दिन काठमाडौँबाट प्रस्थान गरेको जङ्गबहादुरको यात्राद्वारा देश विदेशका विभिन्न स्थानहरू हुँदै चार महिनापछि सन् १८५० मे २५ तारेखका दिन वेलाइत को साउथ ह्याम्पटन बन्दरगाह पुरी भोलिपल्ट लन्डन पुगेको थियो भने भ्रमण सम्पन्न गरी सन् १८५१ केब्रुअरी ६ तारेखका दिन काठमाडौँ थापाथली दरबार पुगेको थियो । यसप्रकार यो यात्रा एक वर्ष बाइस दिन लागेको थियो (हेर्न्, पचास राणा लाइफ अफ महाराजा सर जङ्गबहादुर अफ नेपाल (प.सं.), पृष्ठ ११४, १२५, १२६ र १५२) ।
१२. पद्म जङ्गबहादुर, लाइफ अफ महाराजा सर जङ्गबहादुर अफ नेपाल (प.सं.) पृष्ठ ११५-१६ ।
१३. पर्सिवल ल्यन्डन, नेपाल, भाग १, (प.सं.), पृष्ठ १३५ ।
१४. बालचन्द्र शर्मा, नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृष्ठ ३२१-३२२ ।
१५. प्रो. दुण्डीराज भण्डारी, नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, पृष्ठ २६८ ।
१६. पुरुषोत्तमशमशेर ज.ब.रा. श्री ३ हरूको तथ्यवृत्तान्त (प.सं.) भाग १, पृष्ठ ४३ ।
१७. पुरुषोत्तमशमशेर ज.ब.रा. श्री ३ हरूको तथ्यवृत्तान्त (दो.सं.) भाग १, पृष्ठ ५८ ।

१६. एडियन सेभर, नेपाल अण्डर द राणाज, पृष्ठ ६८।
१७. एडियन सेभर, नेपाल अण्डर द राणाज, पृष्ठ ७०।
२०. एडियन सेभर, नेपाल अण्डर द राणाज, पृष्ठ ७७।
२१. कमल दीक्षित, जंग गीता, पृष्ठ ३५-३७ र पृष्ठ ४४-४६।
२२. कमल दीक्षित, जंग गीता, पृष्ठ ३५।
२३. चित्तरञ्जन नेपाली, पारिवारिक पद्यन्त्रका कथाहरू, पृष्ठ ७६-७७।
२४. चित्तरञ्जन नेपाली, केही ऐतिहासिक निबन्धहरू, पृष्ठ २१।
२५. ऋद्धिवहादुर मल्ल (सं), शारदा, वर्ष १३ अङ्ग १-२, पृष्ठ ४५।
२६. हेमन्तशमशेर राणा, नरशमशेर राणाको जीवनी, पृष्ठ १३३।
२७. हेमन्तशमशेर राणा, नरशमशेर राणाको जीवनी, पृष्ठ ७४ र १३५।
२८. डानियल राइट (सं), हिस्ट्री अफ नेपाल, (दो.सं.), पृष्ठ ३६।
२९. एच. ए. ओल्डफिल्ड, स्केचेस् फ्रम नेपाल (दो.सं.), भाग १, पृष्ठ ३८।
- [द्रष्टव्य : उक्त नं. २८ र २९ मा उल्लिखित लेखकहरू काठमाडौँस्थित वृटिस रेजिडेन्सीमा कार्यरत थिए भन्ने कुराको लागि हेर्नू- पर्सिवल ल्यान्डन, नेपाल, भाग १, (प.सं.), पृष्ठ २५८-२५९।]
३०. कमल दीक्षित (सं), जंगबहादुरको बेलाइत यात्रा (प.सं), पृष्ठ १।
३१. पद्म जंगबहादुर, लाइफ अफ महाराजा सर जड्बहादुर, (प.सं) भूमिका- XI
३२. पद्म जंगबहादुर, लाइफ अफ महाराजा सर जड्बहादुर, (प.सं) भूमिका- I

स्रोत सामग्री

कमल दीक्षित (सं)	- जड्बहादुरको बेलाइत यात्रा
कमल दीक्षित	- जङ्ग गीता
चित्तरञ्जन नेपाली	- पारिवारिक पद्यन्त्रका कथाहरू
चित्तरञ्जन नेपाली	- केही ऐतिहासिक निबन्धहरू
प्रो. ढुण्डीराज भण्डारी	- नेपालको ऐतिहासिक विवेचना
बालचन्द्र शर्मा	- नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा
पुरुषोत्तमशमशेर ज.ब.रा.	- श्री ३ हरूको तथ्यवृत्तान्त
हेमन्तशमशेर राणा	- नरशमशेर राणाको जीवनी

- एड्डियन सेभर
डानियल राइट (सं)
एच.ए.ओल्ड फिलड
पर्सिवल ल्यन्डन्
पद्मजङ्ग जङ्गबहादुर
‘शारदा’ मासिक
‘नेपाली’ त्रैमासिक
‘नेपाली’ त्रैमासिक
‘उन्नयन’ त्रैमासिक
- नेपाल अण्डर द राणाज्
– हिस्ट्री अफ नेपाल (दो.सं)
– स्केचेस् फ्रम नेपाल (दो.सं.)
– नेपाल भाग १, (प.सं.)
– लाइफ अफ महाराजा सर जङ्गबहादुर
अफ नेपाल (प.सं)
– संवत् २००४ साल वैशाख ज्येष्ठ- वर्ष
१३ अडू १-२
– संवत् २०६५ वैशाख, जेठ र असार,
अडू १६५
– संवत् २०६५ कात्तिक, माडिसर र पुस,
अडू १६७
– संवत् २०६१ माघ, फागुन र चैत,
अडू ५४

सं. २०६६ भाद्र १५

औटपोस्टको कथा

- सम्पादक

पहिले ३८८८ मा दर्ता भएर बसेको र त्यसै हराएको एउटा मसिनो किताप पछि हस्तलिखितपट्टिको दराजमा लेखोटहरूका बीचमा लुकेर बसेको फेला पन्थो । अनि पुनः १७१७ मा चढाएर खाली ठाउँ भरिएको थियो । यो चर्चा गर्नुपर्ने खालको पुस्तक होइन । तर एकपटक ईश्वर बरालले करै नाम लिएका थिए यसको, पुराना कथाको नालिबेली गर्दा । १००×१५५ मि.मि. साइजको जम्मा ३६ पृष्ठको सानो पुस्तिका छ यो । दफा या प्याराग्राफहरूलाई समेत नम्बर दिइएको छ १ देखि ४३ सम्म । कितापको पूरा नामचाहिँ हो “रतनसीझ गुरुङ को औटपोस्ट को कथा” तर कथा भनिए तापनि यसलाई ऐतिहासिक रङ्ग दिइएको छ— एक जना गोखाली सिपाहीको पल्टने जीवन र मृत्युको अभिलेखका रूपमा । कथा या जीवनी त अत्यन्त साधारण छ तर यो लेखिनु र छापिनुको महत्त्व भने बेरलै छ । अड्ग्रेजहरूको फौजमा गोखाली सिपाहीहरूलाई आकर्षित गराउन यो पुस्तिका प्रकाशित भएको स्पष्ट हुन्छ । एउटा निरीह गोखाली सिपाहीको यो कथा अड्ग्रेजले लेखेको भनेर देखाइएको छ । गोरासाहेबले अदना गोखाली सिपाहीको बखान गरेको देखाउनुको उद्देश्य स्पष्ट थियो— भारतीय बृटिस सैन्यमा पहाडे नेपाली केटाहरूलाई तान खोज्नु ।

त्यो जे भए पनि यस पानामा चासो राखिने विषय भएन । हामीलाई त चाख लाग्ने कुरा यसको गाता नै छ । बाहिरी गातामा धेरै केही लेखेको छैन, कितापको नाम माथि नै दिइहालियो । त्यसमन्तर अड्ग्रेजी अक्षरमा एउटा नाम छ (लेखकको नाम हुने ठाउँमा) अनि त्यसमुनि अड्ग्रेजीमा ‘दुर्गा प्रेस’ भन्ने छापिएको छ । लेखकको नाम अचम्मको छ P.V.H.H. SHARMA भन्ने । यो नाम लेखकको हुन सबैदैन किनभने त्यहाँ भित्री कभरमा यो पुस्तक अनुवाद हो भनेर किटिएको छ र नाम पनि दिइएको छ यसरी :

“जो तीराह का लडाऊ १८६७ अरु ६८ सालमा भये को । जस्ताई सुवेदार मेजर अम्मरसी थापा सरदार बहादुर २/५ गोखा

रा. कोले यौटा अंग्रेजि मेगजिन वाट खा(स) स कुरामा उलध्यो गरे ।

भनेपछि यी पी. भी. एच. एच. शर्मा को हुन् ? एकैछिन अलमलमा पर्नुपर्द्ध अनि अर्थ खुल्छ भित्री कभरबाट । किनभने त्यहाँ “पं. विश्वराज, हरिहर शर्माले गोरखा पुस्तकालय, रामघाट, काशीद्वारा प्रकाश गरे,” भनेर लेखिएको छ । नेपालीको त्यो पं. विश्वराज हरिहर शर्मा भनेका वास्तवमा दुई जनाको नाम हो तापनि त्यसलाई अड्ग्रेजीमा छोट्याएर लेख्दा P.V.H.H. SHARMA पारिएको रहेछ भन्न गाहो हुँदैन ।

प्रकाशक र अनुवादकको नाम यसप्रकार थाहा भए पनि यो कथा या इतिवृत्तका लेखक को हुन् थाहा पाइँदैन । एउटा अड्ग्रेजी पत्रिका मात्र भनेर त्यसको नाम नदिनु र लेख्ने गोराको नाम पनि नदिनाले यो वास्तवमा काल्पनिक कथा हो र त्यो पनि कुनै नेपाली राष्ट्रो नजान्ने मान्चेले लेखेको हो भन्ने अनुमान हुन्छ । विश्वराज हरिहर शर्मा एउटा ख्यातिप्राप्त नेपाली प्रकाशक हो काशीको । त्यसका मालिकहरूले यसको भाषा सच्याउन सक्थे, स्तरीय पार्न सक्थे तर पारेनन् । किन ? यसलाई किन त्यस्तो भ्रष्ट पाराको नेपालीमा प्रकाशित हुन दिए, बुझिनसक्नु छ ।

प्रथम विश्वयुद्ध (ग्रेटवार १९१४-१५) सुरु भैसकेका बेला प्रकाशित भएको यो किताप नयाँ रिक्टे लाहुरेहरू मात्रलाई ‘प्रोपेगन्डा’ प्रचार उद्देश्यले प्रकाशित गरिएकाले यसको भाषा पनि अड्ग्रेज साहेबहरूले बोल्ने पारिएको हो कि ? दैव जानोस् । हामी त्यस पुस्तकको ‘रसास्वादन’ गर्न एकदुई वाक्य उद्धृत गरेर यसलाई बन्द गरौँ । हेरूँ :

“द आवन्या सालमा रतन्सी ले कवाज चान्मारी अरु जमनष्टिक मा खुबै मन लगायो र तिलंगाहरू लाई चाहीन्या कुरा सबै सिखी सक्यो ॥

३३ रतन्सी हीनी सक्दैना थीयो धागरा पलटन को योटा गोराले बोकेर इस्पताल मा पुराई दियो जो कोतल डांडा को भज्याङ्ग माथी मोम खाना भन्यां ठाऊँ मा थीयो रतन्सी लाई

गोरा ले बोकदा खेरी जागीया लगाको थीयो उस्वेला रतन्सी केटाहरु
को ईस्टकैट भैं देखीन थ्यो ॥

४२ सरकार को सीन्दुर लगायेर जैले सम्म नोकर रहन्छ
उइले सम्म खुवै रामरो गरी नीमेक हलाली गरेर चाकरी गर्न पडछ
एस्तो गन्यो भन्या ठूलो मान पांच्छौ ॥

४३ हे तीलंगा हो मेरो यो आसीप तीमी हरु लाई छ ॥”

त्यो किताब पूरै आफे पढी हेर्न पुनः आग्रह गदैं यो
भूमिकालाई बन्द गराँ ।)

रतनसीड़ गुरुड़ को । ओटपोस्ट को कथा

P. V. H. H. SHARMA.

DURGA PRESS.

॥ श्रीः ॥

रतनसीड़ गुरुद्वारा को ओटपोष्ट को कथा ।

जो तीराह का लडानि सन् १८६७

अरु ६८ सालमा भये को ।

जस्त्याई सुवेदार मेजर अमरसी आपा सरदार
बहादुर २/५ गोखां राठ कोछे यौटा अंग्रेजि
मेगजिन घाट खास कुरामा उलध्यो गरे ।

पं० विद्वराज, हरिहर शर्मा ले
गोरखा पुस्तकालय, रामघाट, काशी
द्वारा प्रकाश गरे ।

परिडत भैरवप्रसाद शर्मा द्वारा दुर्गा प्रेस
रामघाट बनारस मा छापियो ।

१ बार १०००] १९१४ ई [मूल्य ३]

॥ श्रीः ॥

✽रतनसीं गुरुंको औट ✽

पोष्ट को कथा ।

? जब रतनसीं लाई पलटन म भर्ती
करीन त उधेरै उदास भयो
ऊ एती टाढा बाट भर्ती हून्
आया को थीयो उस्को दाजु उसे
पलटन म भर्ती थीयो आठ मैना
को बीदा लीर आफनो धर
नेपाल म गयाको थीयो बीदा
पुरा भै सवया पछी हिन्दूस्तान
मा फरकी अउदा आफनो सानो
भाई लाई पलटनमा भरती
गराऊन को लागी ली आयाको
थीयो रतनसी को जाऊ बहुतै
बलीयो अरु गंरुगो थीयो जस्तो
को हमरा सद्दे पहाडीया मान्छे
हुन्छन तर बीचारा अलगाई मा
पांच फुट भन्दा होंचो हुनाले
सर्कार ले भरती गरेको थीनः
र ऊ अरदली रूम को बण्डामा
एक दीन बीहान जाडोमा आयेर
ऊमीया को रहेक बीचारा को
मुख मीस्याई लाभाको अरु
भरती हून लाई सारै रहर गम्भा

को जस्तो देखीन त्यो र अजी
टन साहेबले टीठाएर उस्को
लागी कर्नेल साहेब सीत बीन्ती
चढाया तरसानु रतनसीं लाइ
उस्को जीऊ हेरेर एस्तो भनी
सकीनू दैना थीयो की ऊ भरती
हून सकदैन ऊसलाई थाह थीयो
की म सानूँछू तरयो पनी बीचार
हूनू सकद थ्यो की जसरी आफनू
अलगो दाज्यू सन्तबीर ले बैरी
मारथ्यो उस्तरी एसले मारी
सकदैन थ्योः

२ यो कुरा सांचो हो उस्को खुट्टा
सानु थीयो जब उस्को पलटन
सीख हरु सग मार्च गरी राहा
को उस लाई जैले सम्म न
दृगरोस उनी हरु सीत कदम
मिलाऊन कठीन हूनथ्यो तर
आफनो प्यारो पहाड मां जस्मा
की सीख राजपुत जस्ता हेन्या
को हेरै रहनथ्यो उस्को तीखरा
एस्तो ठूलो थीयो जस्तो मजहबी
सिख हरु को भुंडी हून्छ ॥

३ उस्को बलीयो पाखूरा को लगी
उस्को गाऊँल्या हरु लाई सोधी
सकछौं की क्या ऊसले पञ्चील्लो
दस्मैंमा रांगा लाई एकै चोट मा
क्षीनीन तर उस्को याहाँ केर्दै छैना

४ थोड़ै भन्या पनी रकहुट को अल
 गाई ५ फूट हूनु परछ परन्तु र
 तनसीं सारै होचो थीयो अरु
 उस्को सानो जीऊ मा एती ठाँऊ
 थीनकी आज भोली को पलटन
 मा चाहीने चीज बीज हरू अटा
 ई सकोस तेस अर्थले ऊ भरती
 भईना तर करनेल साहेब को
 मरजी भयो की उस्को दाजीको
 रामरो चाल चलन अरु उस्को
 कान्ढो बाबुको लडाई को वहा
 ढूरीको सबबले ऊसलाई यो
 हूकम दियोकी ऊ अलीदीन सम्म
 आफनो दाज्य सीत बसोस अरु
 पलटन को जमना श्रीक घर मा
 गई र जमना श्रीक गरोस जैले
 उस्को अलगाई ५ फुट पुगला त
 बीगुल मा भरती गरनु को बीचा
 र गरी जाला ॥

५ बीगुले गोर्खाली पलटन म भरती
 गरनु सारै गारोछ कीन्की लडाई
 गरने मान्छे हरू बीगुल हूनूमन
 गदैनन कैले २ उनी मानीसहरु
 लाई जुन पुरा अलगाई भन्दा
 होचो छन उनि हरू लाई बीगुले
 मा भरती हूनु लाई भनी जान्छ
 त सारै गारो मान्छन ।

६ कई मैना भई सक्यो अरु जमना
ष्टाक गरदा २ रतनसीं ५ फूट
सम्म बल्ल पुग्यो ऊसलाई नाप
दा खेरी उस्को मन धरिजे भयो
अरु करनेल साहेबले ऊसलाई
भरती हृनूको सारै रहर गरदा
देखीर भरती गन्या त्यो दीन
याद राखनु को जैं थीयो कीन्की
अब ऊले अफनो मन मा ठान्यो
की अब अलगो भईछू ।

७ खसरो रौं भया का वाखले
[पठान] हरु लाइ मारनु को
डर लागदो कथा उस्को बाहानुर
कान्छो बाबु सुनाको थीयो
ऊनी हरु सित बन्दूक छ भन्ने
कूरा साँचो हो परन्तु ऊनी हरुले
गोली हानी सकदैन ऊनि हरु
लुकेर मात्रे बसछन चोरनु र
भागनु सकछन पहाडी मान्छे
हूनूले नेपालीजस्तै छन तर काठ
माड्को पहाड को पाखाको ढेङ्ग
वा भन्दा जाता छैनन ॥

८ आवन्या सालमा रतनसीं लै
कवाज चान्मारी अरु जमनष्टिक
मा खुबै मन लगायो र तिलंगा
हरु लाई चाहीन्या कुरा सबै
सिखी सक्यो ॥

९ कसरत गरन ले ऊस्को छाती न
फुक्यो तर ऊस्को अलगाई अधी
भन्दी पनी होचो देखीयो ॥

१० ऊस बेला बाखले को लठुठातीर
बाट लडाई को समाचार आयो
कि पठान हरु को मुत्तलाले वाख
ले हरु लाई चमकायेर लडाई
गरनु जम्मा गर्यो ॥

११ एस्तो बेला मा सबै पलटन लाई
आस हून्छ की हमरो पलटन
लाई लडाइमा जानुलाई हूकम
हून्छ की भनि परमेश्वर को
रूपाले लडाईमा चाँडै जावभनी
रतनसीं को पलटन लाई हूकम
भयोर डिपुमां राखन्या मान्छे
खटाई राहा का थीया रतनसीं
लाई ढर लागी रहाको थीयोकी
म होयोछु कतै मलाई त लडाई
मा जानु सकदैनस भन्दन की
भनेर तर ऊसलाई डिपुमा राखी
ना लडाई मा जानु पन्यो ॥

१२ सिन्धु गंगा को तिर मा खुस्याल
गड बाट पलटन ढबल मारच
गरेर मिरंजै लाई हिन्यो जस्ले
यो पलटन लाई को हाट बाट
जांदा खेरी देख्यो होला ऊस्ले
रतनसीं लाई पनी हेन्यो होला
ऊस्को मुखमा पसिना बगी राहा

को थीयो अरु धुलो ले फूसरो
 भयाको थियो अरु गठुठा र
 अस्खाब ले सारै च्यापी शहाको
 थीयो तै पनी आफनो फोर्समां
 मुजूर को भाले भइ ढलकेर
 हीडदथ्यो उस्की डबल कम्पनी
 कमान्डर ले ठट्टा गरेर भन्यो
 की तेरो बीगुल कहाँछ उस्ले
 आफनो रैफलमां छापा मारीर
 भन्यो की म वाखले हरू लाई
 मारने जान लाग्यालु बीगुल फुक
 नत आयाको होइन जतिसांस
 बीगुल फुकनमां सक्कीएला उत्ती
 चन्दाल हरुको पछी दूगुर्नूमा
 काम आला तर कैसले उस्लाइ
 भनेको थीयोकी ईनी हरु देखीन्
 न बीचारा सुधो केटाले अर्धीयो
 कुरा जान्दैना थीयो एस अर्थले
 एस बेलामा उस्को हर्क गूपै
 भाको थीयो ॥

१३ कोहाट देखिन हींडेर एक साता
 पङ्की समानाको गडीमां पुगीर
 जस भीत्र बेरी हरुले हमरो पट्टी
 का मान्छे हरु लाइ घेन्याका
 थीया ऊती खेरै बेरी हरु लाइ
 जसरी बतासले भुस लाई ऊढा
 ऊछ उसै रितले बेरीको फौज
 लाइ डाँडा परी लघारदै धपाई

दिया यो कुरा बीहान पखको
हो ऊँडे बेलुका केम्पमा तल फाँट
मा आँदा बैरीले पछी पच्छी लघा
रदै आँऊदा खेरी अध्यारो मा
लडदै २ आया ॥

१४ जुन मानसि तिरा को लडाई मां
गाको थीया यो थाह ऊनी हरु
लाई छ ऊनी हरुले कैले पनी
भूलन्या क्लैनन् बैरी हरुले रत
न्सीको पलटन लाई जुन रियर
गार्दमा थीयो सारै च्याप्याको
थीयो ऊसै ठाँऊमा रतन्सींको
पनी कोटिनमा गोली लाभ्यो तै
पनी उसैले केही डर माननि
भन उतै तीर जती चाँडो हून
सकत्यो उती क्लिटो बन्दूक भ
रदै हान्दै गरध्यो ॥

१५ ऊनी पीकेटका मान्दे हरु लाई
जस्का साथमा २ घाइत्या थीया
उनलाई बचाएर रिएर गार्दको
साथमा मिली जावन भनिऊस्को
कम्पनी लाइ आज्ञा भयो ॥

१६ सबै भन्दा नजीक को बैरीलाई
संगीन चडाएर जती छाँटो हून
सकछ ऊती चाँडो बैरी लाइ
धपावो गोली चलदा चलदै रिटा
एर गरदा गरदा जसले अधीक्षे
टूख पाएका थीया ऊनी हरु

लाई बाहादूर हनू लाई यै बेला
थीयो ॥

१७ रत्नसिंको छीटाई अरु बहादूरी
हेरी कन अरु सबै भन्दा अगाडी
न डराई कन बसदा अरु गोली
चलदा चलदै एस्तो देखदा थाह
हुनथ्यो कीयो मानीस खूबै सूरो
छः पलटन का मान्दे हरुको
पनी एस्तै बीचार थीयो की रत
नसीं अघिकै सुरबीर अरु प्राकमी
सीपाही होला ॥

१८ १० दीन लडाई गेर समाना
पहाडली कन ढूवाधा भन्नेठाउँ
मा पुगेर पलटन हरु विसायो
तेसै ठाउँमा बरदी धोई कन
सबै मानीस हरु थकाई मारीर
बलियो भयेर क्षु गरुको टलमा
जानु लाई तथारभया जाहाँ
जरनेल लाकहार्ट सहेबको मुनी
वृगेड जन्मा भाको थीया ताहाँ
बाट बैरी बस्याको ठाउ टाडा
थीयो रिसालाले छोपला भनी
बैरी हरु डाडा डाडामा लुकी
बस्याका थीया लडाई मा गरनु
परन्या जौन कुरा थीयो ऊ सबै
ठीक ठाक थियो सर्कार को तरफ
बाट केही बांकी थीयेना ॥

१९ यहां यो कुरा भन्नु लाजलागच्छ
की नोकरी वाला साहेबले राती
धुमदा खेरी एऊटा सन्तरी लाई
नींदले ऊंगेको देखीछ योसन्तरी
ऊई रतन्सी गैनै रहीछः पक्षीम
दिसामा बैरी थीया ऊईदिसाको
रतन्सी सन्तरी रहेछ ॥

२० रतन्सी २ बज्या को बेलामा
ढोका नीर ठूलो फलियो माथी
बसीर आफनु रफल घुंडाकोमाख
मा हालेर सुतेको रहेछ आऊने
रैन लाई पुकारेन यो अधीकै
सुरता लागन्या कुराछ की ऊई
रतन्सीगै नै रहेछ कोई अरु अग
तीलो पुरानो न रामरो निरजा
गन्या मानीस यो सीपाही हून्या
थीयो त सबै पलटन लाई हरक
हूने थीयो अब केही हून सकदैन
कीन्का नीसाफले कसैको मान
राखदैन यो सोबाबले ऊसलाई
कैद गरनू पत्थो अब उस्को कोट
मासल होला भनी हूकम सुना
यो अजिटन साहेबले उस्को बहा
टूरी हेरेचा अरु रामरो सोभाव
हूनले अरु धेरै राती जागी बस
नाले भनीर पनी उसलाई ३०
बेतको सजाई मिल्यो पलटन
लडाई मा थीयो एस सोबाब

ले कैदी लाइ गोलीले मारनु
परन्या थीयो तर १५ मिलको
पहाड बाट हिँडेर थाकेको हूनाले
ऊ नींदाइ गथेछ एस्तो सोभो
मान्छे लाई एस्तो सारो सजाइ
होला भनी थाह पनी होएन
होला ॥

२१ गोखाली हरु रामरो लडाईगरने
मान्छे छन जस्ले उनी हरु लाई
लडाई मा हैरेका छुन उनि हरु
लाई थाहच जती खेरी सिख
राज पुत अरु आको हिन्टूस्तान
का बहादूर हरु खुब गोली चल
दा खेरी खुबै रिसीयाको जस्तो
हून्छन् उस बेलामा गोखाली हरु
लाई एक रकम जो हरक हून्छ
अरु जो मान्छे पछाडी छाडीगा
को हून्छ उनी हरु पनी धेरेखुसि
हून्छन अरु लडाईको काम लाई
केही ढर मान्दैनन ॥

२२ छावनीमा बेस्याका बेलामा रग
रुडहरु लाई यो समझाई सकछ
की लडाई माँ सन्तरी सुतीजाव
स यो आफनो ठाऊ छोडोस त
गोलाले मारी जान्या छ तिमी
हरु लाई खुसी हून् चाहीन्छकी
एस्तो जंगलमाँ रहन्या मानीस
हरुले एस्तो कुरा लाई बुझ्छन

किन्की छावनीमा रहंदा सम्म
सबै रकम को आराम हूनको सो
बाब ले येस्तो सजाई लाई सम
भनु गारो हन्तु परन्तु बैरी नजी
क होवसत कैले पनी सुतने छैना
ऊँगदै गरेको होला तै पनी बैरी
आनु भन्दा अधी बीउंजी जाला
रङ्गरुठ रतन्सीं को अकीलउस्तो
धेरै थीयेन ॥

२३ छावनी मा पलटन को भीत्र
बेत लाऊनु हूकम छैना अस्यो
सजा टूटना मा कसै लाई फिक
री छैना तर लडाई मा योसजा
अवस्थ हुनु चाहीन्छ कीन्की यो
सजाको हुनले कर्तीको ज्यु वांची
गएकोछ यो सजाको हुनले यो
बुझीन्छ की कोइ दुसमन को
सामुन्नी अलच्छे भयो भने गोली
ले मारी जान्छ केही बीन्तीसुनी
जाईनन येक रकमले यो कसुर
को सजा मन्मा समझी रहन्तु
अरु आफनो जीम्मा वारी लाई
आफै बुझदा छन ॥

२४ यो परेट को हाल लेखनु कैई
रामरो छैना किन्की जस्तो हत्रो
स तै पनी कसै लाई मन पर
दैन खाली एती मात्रै भननु जा
ती होला की कसै लाई सबै

पलटन्को सामन्नी योटा खांभो
 मा बांधी दीया अरु ऊसले केही
 अली कती पनी न बोली सजा
 पायो यो एस्तो बाहादूरी को
 नीसानी थीयो जस्को सबैले
 बढाइ गरथ्या अरु उस्लाइ देखे
 र सबै टीठाऊँथ्या जब ऊसलाइ
 खाबो बाटी छोडीदीया त अरुजैं
 सुट्के गयेन बरु सोभो उन भीये
 र कर्नेल साहेव तीर फरकेर
 सलाम गन्धेर तै वेला मुरछा
 खायेर ढल्यो किन्की खुवै सुरो
 थीयो अरु साथी हरु पनी खुबै
 खुसाभयी की हाम्ररो साथी खुबै
 सुरो रहेछ ॥

- २६ ऊप्रान्त ऊसलाइ यो थाह थीयो
की जो यो सजा मैले पायासाचो
नसिाफ को रितले पायां ।
- २७ एती कुरा त उस्को ज्युको भयो
तर जो घाऊ ऊस्को मन मा ला
ग्यो ऊसलाइ भनी सकदैना ॥
- २८ केही आसर्ज को कुरा छैना की
पलटन को सामुन्नी बेत लागदा
खेरी ऊस्को मन ढूखेर ऊस्को
बेहोरा बदली गयो फेरी थोडै
दीन मा आफनो नोकरी मा
आयोर कोई साथी संगी सीत

हांस खेलन गरी आफ्नो नोक
री लाई पुरा गरथ्यो अरु येस्तो
देखीन्थ्यो की एस्को चीत सारै
दूख्यो हो भन्याखै छ ॥

२८ अली दीन पछी दरगै को नजीक
१८ अगतुबर मा लडाई भयो
उस्मा हमी हस्को धेरै मान्छे
नुकसान भया पछी बैरी लाई
धपायो फेरी १९ अगतुबर को
दीनमा बैरिले आफ्नो मोरचा
बनाऊदै रहो २० अगतुबरमा
हमी हस्को वृगेडले जो कोतल
मा पुग्नू लाई जाँदै थीया तेस
बेला बैरीको खुबै बलीयो मोरचा

^३
देखीयो एस वृगेड लाई त्यो मोर
चालीनु को लागी हूकम भयो
जुन वृगेडमा रतन्सीं थीयो ऊ सबै
भन्दा पछी थीयो अगाडी बढ्या
को वृगेडको वास्ते रतन्सीं र
दूई चार ईस्कोट ऊसै पलटन्को
छाँटी उसै दीनको तल भन्दा
अगाडी पठायो अली अगाडी
पुगेरा देखीयो की वहूतै सांगु
रो वाटो जस्मा एक फेरा म
थोडै मान्छे जाई सकथ्यो अरु
बैरीको गोली ईनी माथी आइ
राहोको थीयो तर यो सकेसन
दबल गरेर डरको ठाऊँबाट नीक

ली गया अरु टाढा गयेर आड
लीया बैरिको गोली आऊदै थीयो
तर केही नुकसान भयेन पछी
बाट आको सेकसन आई रहाको
थीयो यो सेकसन माथी दसमन
ले असीना भै गोली बरसायो ॥

२९ हमरो मान्छे ले सांझ सममा
मोर्चा ली हाल्या तर हामरो धेरै
नोकसान भयो ।

३० रतन्सींले आड लीयेर हेरी रहा
को थीयो की आफनो योटा सा
थ लाई गोली लाग्यो अरु
उस्लाई क्यानको लागी गोली
चलदा चलदैन डराई कन ढूगरी
रग्यो धन्य हो की साथ को
नीभती मा उस्नाई धेरै ठाऊ
मा गोली लाग्यो तै पनी रतन्सीं
ढलेन तेसैबेला घाएल साथी
लाई बचानु सारै अफ टघारो
थीयो दोवावाभ यस्तो लडाईभयो
की समझी दा खेरी आफै मरनु
आयाभई लागदथ्यो कर्नेल साहेब
ले येस बातमा स्याबासी दिया
की उस्ले साथी को ज्यु जोगानु
लाई बलगन्यो करनेल साहाबले
यो पनी भन्या की रतन्सीं बाची
गयो भन्या उस्को लागी ठूलो
बहादुरीको वास्ते लेखी जाला ।

- ३१ दिन भरी खुबै लडाई थयो यो
 मोरचा सगीन को बलले लीस
 कने थीयो तरकोई मदत गोहार
 पुगेन साँझ को बेलामा थेरैफोज
 को गोहार आइ पुग लेजितीयो॥
- ३२ मुरदा र घाईत्या हरु लाई साँझ
 मा जमा गरीयो ।
- ३३ रतन्सी हीनी सकदैना थीयो
 धागरा पलटन को योटा गोराले
 बोकेर इस्पताल मा पुराई दियो
 जो कोतल ढांडा को भज्ज्याड़
 माथी मोम खाना भन्यां ठाँड़
 मा थीयो रतन्सीं लाई गोरा
 ले बोकदा खेरी जागीया लगा
 को थीयो उस्वेला रतन्सी केटा
 हरु को ईस्कौट भैं देखीन थ्यो ।
- ३४ ऊइ रातमा उस्को घाव दूखन
 ले उस्ले केही कुरा भन्नु सकीन
 कीन्की उस्को भुडी बाट गोली
 छेडीया को थीयो उस्लाई आफ
 नो बन्दूक को लागी सारे फीक
 री थीयो कीन्की उस्को रफल
 उस्के साथमा ल्याको थीयेन अरु
 ऊस्लाई यो पनी सुरता थीयो
 की लालबीर लाई बचाई सकीन
 कीन्की घाईते हरु लाई पलटन
 को पछी पठानु हूकम थीयो रत-
 न्सीं लाई भोली पलट सनावरी

मा पुराई दीया उस्को मनमा
 हर्कभया भैं थीयो उस्को कम्पनी
 को सदार पनी जो घाईत्या भा
 को थिया उनीले रतनसिंड़ लाई
 होसमा भेटधो रतनसींले अफू
 नीको हूनुको कुरा गरदै नथ्यो
 जब उसलाई भन्योकी तेरो बाहा
 ढूरी को लागी बीन्ती जान्या छ
 त हरक ले उस्को मुख रातो
 भयो उस्को पाखुरा खुटटा अरु
 भुंडीमा गोली लागेको थीयो तै
 पनी नीको भयेर अफनु पलटन
 मा हाजीर हूनुको आसा थीयो
 अरु यो कुरा पनी भनेको थीयो
 की साहेब म स्यानो त छु तर मैले
 पनी धेरै जस्ता वाखले चंडाल
 हरु घाईते बनाई दीया ॥

- ३४ क्या तैले कोई पठान लाईमारी
 थीस जी साहेब जैले पलटन
 दरवन वाट हींडी रहाथीयो मैले
 योटा वाखले लाई गोलीले मारी
 थ्या उसलाई घोरल भत्री डांडा
 बाट लडदा देखेर ऊ दींऊ पुगेर
 उस्को सुरालमा आगो लगाई दीया
 कीनकी एस्तो गरनले वाखले हरु
 भन्दून की मान्छे स्वर्गमा पुगदैना
- ३५ २६ तारीख को कुरा अर्कै थीयो
 डांडा मा बेरी हरु डरायेर कोई

पनी देखीनून थीया एस कारण
रतन्सींले आरको गोली कसी
माथी हानी न ।

३६ रतन्सीं लाई पनी यो भने को
थीयो की गोग को घागरा पल-
टन पनी गोरखाली हरूको भाई
बन्द जस्ता हुन तर उस्लाई
कुरा गर्नु धेरै अफटधारो थीयो
किन्की ऊस्को बोली मधुरो मधु
रो जस्तो हून्दै गाको थीयो डाक्टर
साहाब को बीचार मा ऊ बाँची
सक्ने जस्तो थीयेन तै पनी ऊ
२ दीन सम बाँची रह्यो तेस
बेला सम आफू नोकर हून्याकुरा
गरदै थीयो ऊ अस्प ताल को
मन्जा मा मन्यो तै पनी ऊस्को
बहादूरी ऊस्तै थीयो जस्तो की
२० तारीक मा मरने मान्छे को
बहादूरी थीयो ॥

३७ रतन्सीं को यो सानो कथा ले
खीया को छ जस्को येती थोडै
चाकरी मा ढूई ढुःख व्योहरनु
पन्यो यो संसार मा उस्ले केही
पनी देखीन तर ऊस्को आत्मा
कहीं पनी हवस त ऊसलाइ यो
अधार होला की ऊस्को बहादूरी
को कूरा ऊस्को पलटन मा फी
जीया को छ अरु उनी तीलंगा

हरु लाई सुनाई दीनन् जुनघर
बाट आयेर ऊस पलटन मा भर
ती होलन ॥

३८ बीचारा रतन्सीं ले पलटन को
पोसाक १४ महीना सप्त मात्रै
लगान पायो ॥

३९ हे नया तीलगा हो यो कथा इस
कारण ले लेखीया को छ की
तीमी हरु लाई सदैं याद रहोस
की कसरी रतन्सींले उद्योगकरी
कर्न नोकर भयो ॥

४० असलकाम गरदा गईं पनी छाव-
नी या लडाई मा सन्तरी बस्दा
सुत्यौ भन्या रतन्सीं लाई भैं
सजाई पांवछ ॥

४१ सरकार को नेमेक खायेर लडाई
मा रतन्सींले भैं बाहादूरी गरींर
प्रान पनी दीयो तर ऊस्ले आ
फनु नाम सर्कार अरु हमी गोर
खाली हस्को पनी चलायो ॥

४२ सरकार को सिन्दुर लगायेर जैले
सम्म नोकर रहन्छ उईले सन्म
खुबै रामरो गरी नामेक हलाली
गरेर चाकरी गर्न पड्छ एस्तो
गन्यो भन्या ठूलो मान पांवछौ ॥

४३ हे तीलंगा हो मेरो यो आसीष
तीमी हरु लाई छ ।

सम्पादकलाई चिठी

- नरेन्द्रराज प्रसाईं

[यो चिठी अध्यक्ष, मदन पुरस्कार गुठीलाई आएको भए पनि सम्पादकलाई आएसरह मानी यहाँ छापिएको हो । साधारणतः ‘नेपाली’ आएका चिठीहरू छाप्नेमात्र गर्दै, त्यसमा टिप्पणी या उत्तर दिने गर्दैन । तर यस चिठीमा केही तथ्यगत कुरामा शड्का गरे जस्तो गरिएकाले केही स्पष्टीकरण दिनु उचित देखियो । किनभने प्रकारान्तरले यसबाट गुठीमाथि आक्षेपै समेत लारने देखिएकाले गुठीका तर्फबाट केही भन्नु आवश्यक परेको हो ।

गुठीसँग सम्बन्धित नभए पनि यसको संस्थापिका रानी जगदम्बाले ‘चारैतिर नगद र जिन्वी छाँदै गरेको’ बेला पनि ‘देवकोटाले आधा घण्टाजति प्रशंसा गरेर धाँटी सुकाउँदा पनि... देवकोटालाई फुटेको कौडी दान नदिएको’ प्रसङ्ग कोट्याइएको छ ।

यो चिठीमा उठाइएको अर्को कुरा : तीन जना कविहरूलाई पछि पनि पुरस्कार किन दिइएन त ? भन्ने ।

ती र अरू एउटा दुइटा कुरा स्पष्टचाउनु जस्ती देखेर क.दी.का भाकाबाट तत्त्वत् स्थानमा पादटिप्पणी गरी दिइएको देखिनेछ । चिठी नै लेखी यति कुरा स्पष्ट पार्ने मौका दिएकोमा पन्त्रेखक नरेन्द्रराज प्रसाईलाई धन्यवाद ! – सम्पादक]

श्री कमलमणि दीक्षितज्यू

अध्यक्ष

मदन पुरस्कार गुठी

आदरणीय कमल बाबू !

यहाँले मलाई हिजो पठाउनुभएको यहाँको नयाँ कृति ‘गुरुभेटी (महाकविमा)’ मैले राति नै पढिसकैँ । त्यस कृतिमा आबद्ध यहाँको भाषा, शैली र प्रस्तुतिको बखान आज म नगरूँ, किनभने यसबारे मैले लेखिसकेकै पनि हुँ । यति हो, कमल बाबू लेखेर नथाक्ने अर्को महाकवि देवकोटा हो भने पनि पापै नलागला जस्तो चाहिँ मलाई लाग्छ । तर कमल बाबू ! यस कृतिको कुनैकुनै पृष्ठमा पुरोपछि म रनभुल्लमा परेँ र फेरि दोहोन्याएर मैले पारायण गरेँ । अनि फेरि

पनि मलाई ती सन्दर्भका बेहोराले दोधारमै पारिरह्यो । किनभने कमल बाबू जस्ता सिद्धहस्त स्रष्टाले लेखेको किताबमा कसरी त्रुटि हुनसक्ला र भन्ने मेरो यहाँप्रतिको समर्पित धाराबाट तपतपी पानी चुहिन पनि छाडेन । अनि मेरो केही सीप नलागेपछि मेरी पुरोधिका इन्दिरालाई मैले अन्डरलाइन गरेका पड्क्रितहरू पढेर मलाई तिनको अर्थ बुझाउन आग्रह गरेँ । उनले पनि मैले कैँ एकपलट ती पाठ पढिन् र फेरि दोहोर्याएर पनि त्यही पढिन् । उनको निष्कर्ष पनि मेरो जस्तै निस्क्यो । अर्थात् यी सन्दर्भ उहाँजस्तो साहित्यिक महारथीबाट कसरी प्रस्तुत भए ? भन्ने हिसाबमा उनी पनि पुगिछिन् । कतै हाम्रो जोडीको वौद्धिक चेतको अल्पतामा यसको सही अर्थ पो हामीले लगाउन नसकेका हाँ कि भन्ने पनि मलाई लारयो । त्यसैले यहाँसमक्ष मैले केही जिज्ञासा राख्नै पर्ने भयो । मलाई आशा छ, यहाँको ‘गुरुभेटी’मा आवद्ध अभिलेखमध्ये मैले बुझन नसकेका निम्नलिखित प्रसङ्गका उत्तर पाउन सकुँला ।

१. कमल बाबूले बनारसमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई एक रुपियाँ चन्दा दिनुभएको बेहोरा साठी वर्षसम्म पनि सम्झिरहनुभएको रहेछ र त्यही हिसाबलाई शीर्षक बनाएर ‘गुरुभेटी’ (२०६६) पनि लेखनुभयो । त्यसपछि देवकोटालाई आर्थिक हाहाकार हुँदा यहाँले कहिले सम्झनुभो ? जबकि दानवीरमा नाउँ कमाएकी रानी जगदम्बाका यहाँ सेक्रेटरी र हर्ताकर्ता पनि हुनुहुन्थ्यो । त्यसै बेला कुनै एक दिन रानी जगदम्बासँग चन्दा माग्न जाँदा महाकवि देवकोटाले “रानी साहेब दानी हुनुहुन्छ, दयालु हुनुहुन्छ” भनेर कमल बाबूसमक्ष आधा घण्टाजति प्रशंसा गरेर घाँटी सुकाउँदा पनि जगदम्बा रानीसँग देवकोटाको भेट गराइदिनका निम्नित यहाँको कविहृदय किन पगलेन ? देवकोटाले तिनको त्यत्रो स्तुति गर्दा तिनी देवकोटालाई फुटेको कौडी दान दिनबाट कसरी वञ्चित भइन् ? पछिपछि देवकोटा गरिबीले गर्दा औषधी गर्न नसक्ने असहाय अवस्थामा पनि पुगेका थिए । अनि त्यति बेला जगदम्बाले चारैतिर नगद र जिन्सी छुर्दै गरेका प्रसङ्ग देवकोटालाई पनि थाहा थियो । तर पनि महाकविले उनीबाट सुकोपैसो सुँध आएनन् । शताब्दीकै महान् प्रतिभा देवकोटाबारे

दानी जगदम्बा रानीका कानमा जानकारी नै पुगेको थिएन कि ?
अथवा देवकोटाबारे उनलाई विपरीत पारिएको पो थियो कि ?
यहाँलाई यस विषयमा थप जानकारी छ, कि ?^५

२. मदन पुरस्कार गुठीले कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्याल, नाट्यसम्राट् बालकृष्ण सम र महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई मदन पुरस्कार दिन चाहन्थ्यो भन्ने कुरा कमल बाबूले ‘गुरुभेटी’मा लेख्नुभएको रहेछ । त्यति मात्रै होइन, यहाँले त्यसबारे फेरि प्रस्त रूपमा खिप हाल्नुभएको छ— “मदन पुरस्कारका लागि उहाँहरूका पुस्तक गुठीमा आउनै पर्थ्यो । आउने पनि थिए, तर त्यसमा तगारो लाग्यो नेपाल एकेडेमीको । नेपाल एकेडेमी भनेर पुग्दैन, मान्छेको नामै किट्नुपर्छ । तत्कालीन भाइस चान्सलर बालचन्द्र शर्माले रोकिदिनुभएछ । आफ्ना मातहतका एकेडेमिसियनहरूलाई भन्नुभएछ— ‘तपाईंहरूले गुठीमा पुस्तक पेस गर्नु एकेडेमीको इज्जतको विपरीत हुन्छ, नपठाउनुहोला ।’” कमल बाबूले मदन पुरस्कार प्राप्त गर्नका लागि पुस्तक चाहिन्थ्यो भन्ने आशय उल्लेख गर्नुभएको छ । के त्यतिबेला गुठीले पाण्डुलिपिलाई नै पुरस्कार दिने चलन थिएन र ? देवकोटालाई मदन पुरस्कार जुर्न भए उनका घरमा पाण्डुलिपि खाँदिका बोराहरूको मुख पनि त खोल्न सकिन्थ्यो ! यहाँको ‘गुरुभेटी’ पढ्दा “यदि दाताको मन नै औँसी छ, भने भोक्ताले पूर्णिमा हुनुको के अर्थ रहँदो रहेछ र !” भन्ने सोचाइमा फेरि म अड्किन पुर्गें ।^६

- क. पैलो कुरा देवकोटा त्यसदिन आफ्नो लागि केही माग्न होइन, कविलेखकलाई दिल्ली जान ‘चन्दा’ माग्न आएका थिए र रानी जगदम्बा आफैले दानधर्मका प्रशस्त काम गरे पनि ‘चन्दा’ भनेर फुटेको कौडी कसैलाई दिएको ज्ञात छैन । त्यसका लागि उनले आफू भारतबाट नेपाल फर्कनलाई आफ्ना सचिव केदारमणिलाई दुइटा कुरामा वचनबद्ध गराएर मात्र स्वीकृति दिएकी थिइन् । ती दुई सर्त थिए— (१) मलाई कुनै पार्टीमा लाग्न र कसैको पार्टीमा जान कर गर्न पाइने छैन । (२) मलाई कसैलाई कतै चन्दा दिन कर लगाउन पाइने छैन । यस्तोमा कमल दीक्षित रानीसाहेबबाट कविलेखकहरूलाई दिल्ली भ्रमण गर्न जान चन्दा दिलाउन सक्तैनथ्यो । त्यो असम्भव थियो ।

- ख. त्यसको उत्तर मदन पुरस्कार गुठीको २०१२ सालमै लेखिएको ‘दानपत्र’ या विद्यान एकपटक पढे पुरछ— अन्त उत्तर खोज्नै पर्दैन । गुठीको नियम स्पष्ट

३. नेपाल एकेडेमीका भाइस चान्सलर बालचन्द्र शर्माले भाँजो हालेका कारण ती तीन भाइका किताब मदन पुरस्कार गुठीमा आएनन् र पुरस्कार दिन पाइएन भन्ने दुखेसो कमल बाबूले प्रस्तुत गर्नुभएको छ । शर्माले भाँजो हालेको बारे यहाँसँग छिनोमसिनो कुनै प्रमाण पनि छ होला ?^ग
४. बालचन्द्र शर्मा कहिलेसम्म नेपाल एकेडेमीका भाइस चान्सलर थिए ? उनले एकेडेमी छाडेपछि कविशिरोमणि र नाट्यसमाटलाई मदन पुरस्कार दिन कुन बाधाले छेकेको थियो ? यसबारे पनि म प्रस्ट हुन सकिनँ । अर्को कुरा, गुठीलाई नेपाली भाषासाहित्यका यी तीन जना विभूतिलाई पुरस्कार दिन मन लागेको नै थियो भने गुठीको नियम मिलाएर मरणोपरान्त उनीहरूका नवकृतिलाई पुरस्कार दिन सकिँदैनथ्यो र ? जब कि मदन पुरस्कार व्यक्तिलाई नभएर कृतिलाई नै मात्र दिइन्छ । यसबारे पनि यहाँले “गुठी उहाँहरूको सम्मान गर्न चाहन्थ्यो, मदन पुरस्कार अर्पण गरेर । ...जगदम्बा-श्री त्यस बेला जन्मेको थिएन, व्यक्तिलाई मदन पुरस्कार दिन नमिल्ने” भनेर ‘गुरुभेटी’मा दोहोच्चाएर लेख्नुभएको नै छ । देवकोटा स्वर्गीय भएपछि नै उनका चालीसओटाभन्ना बढी कृति प्रकाशित भएका छन् र यो लहरो अझै तानिदै पनि छ । साझा प्रकाशनले पनि उनको

र अकाट्य छ— कविलेखकले (दरखास्त हाल्नुपर्दैन) आफैले या त्यस पुस्तकको प्रकाशकले सहीछाप गरेर पुस्तक गुठीमा पठाउनुपर्दै । त्यसमा थप उसबेलाको नियमावलीले त पुरस्कारका लागि पुस्तक पेस गर्दा दुई जना (छुट्टै) विद्वानहरूले ‘यो ग्रन्थ मदन पुरस्कारका लागि योग्य छ’ भनेर सिफारिससमेत गरेको हुनुपर्थ्यो । अनि अमुद्रित किताप पनि पुरस्कारका लागि पेस गर्न त पाइन्थ्यो तर त्यसरी पेस गर्दा पनि त्यसको एक प्रति कुनै सार्वजनिक पुस्तकालयमा सर्वसाधारणले पढ्न याउने गरी राखिएको हुनुपर्ने प्रावधान थियो । ज्याउलो थियो अमुद्रित ग्रन्थ पेस गर्न । त्यसैले महाकवि अथवा कविशिरोमणिहरूका पाण्डुलिपि पुरस्कृत हुनु सम्भव नै थिएन त्यसबेला ।

ग. समजीले आफ्नी ‘मुमा’ रानी जगदम्बालाई “भाइसचान्सलर समजीले तपाईंहरूले मदन पुरस्कारका लागि किताप पठाउनु सुहाउदैन भन्नुभएकोले गुठीमा ग्रन्थ पेश गर्न पाइएन” भनेको सुनेको बाहेक क.दी.सँग फिनो मसिनो या मोटो बाकलो कुनै प्रमाण छैन । —क.दी.

‘पृथ्वीराज चौहान’ नामक महाकाव्यका लागि २०४६ सालको ‘साशा पुरस्कार’ समर्पण गरेको थियो त !^३

५. २०२२ सालमा कविशिरोमणि पौड्याल र २०३८ सालमा नाट्यसमाट् समले इहलीला त्यागेका थिए । मदन पुरस्कार गुठीको स्थापना भएको २५ वर्षको अवधिमा समले त्यतिविधि ओजस्वी कृतिहरू लेखे । उनले चाहिँ मदन पुरस्कार किन नपाएका हुन् ?^४ त्यस समयमा उनका कुनै गतिला कृति पो प्रकाशित थिएनन् कि ! ‘पुरस्कार पाऊँ हजुर !’ भनेर उनले गुठीमा आफ्ना किताब बुझाएर होचिन पो चाहेनन् कि ! तर यहाँले चाहिँ पौड्याल, सम र देवकोटालाई ‘मदन पुरस्कार दिन पाइएन’, ‘मदन पुरस्कार दिन पाइएन’ भनेर गुनासो मात्रै गर्नुभएको छ । यहाँजस्ता मूर्धन्य व्यक्तिले यत्तिका वर्षपछि आएर यस्ता कुरा लेख्ता त्यसको उचित अर्थ रहन्छ होला र ! यहाँले भन्न खोजेको खास कुरा कविशिरोमणि, नाट्यसमाट् र महाकविप्रति यहाँहरूले गरेको अन्यायको पछुतो हो या भक्तिभावना हो ? यो विषय पनि स्पष्ट भएन नि ! कमल बाबूको जीवनकालमा नै यस्ता कुरालाई स्पष्ट नपार्न हो भने अमृतवृक्ष भएर झाँगिनुपर्ने मदन पुरस्कार विषवृक्षका रूपमा स्थापित हुन पनि बेर लाग्दैन ।

कमल बाबू ! म नेपाली भाषासाहित्यमा यहाँकै अनुयायी भएर अनाटकीय ढड्गबाट उपस्थित भइरहेको छु । मलाई मञ्चमा बस्न, माला लगाउन र पुरस्कार थाप्न सङ्कोच लाग्छ भनेर मैले एक दशकको छेउछाउदेखि लेख्तै आएको बेहोरा पनि हो । तर पनि विशेष गरी जगदीशशमशेर राणालाई मैले मदन पुरस्कार पाएको हेर्ने इच्छा थियो । अनि त्यही परिवेशमा मैले राणालाई मदन पुरस्कारको

४. यसलाई स्पष्टीकरण दिइराखनुपर्दैन होला । मरिसकेको मान्देको किताप लेखकले गुठीमा पठाउने कुरै भएन, प्रकाशकले पनि पठाउने आँट गरेनन् होला । - क.दी.

५. २०१४/१५ सालितरै एक दिन कविशिरोमणि (पुत्र)को दर्शन गर्न जाँदा गुरुले एउटा सिरानमुनितरबाट फिकेर एउटा कापी देखाएको क.दी.ले सम्झराखेको छ । गुरुले भनेका थिए- “कमलबाबू म यो लेखले मदन पुरस्कार लिन्छु ।” त्यो कुन कृति हो क.दी.लाई देखाएनन् गुरुले । तर त्यो कृति पनि गुठीमा नजाएको चाहिँ पक्का हो । - क.दी.

चटकबारे पनि एउटा लामो चिठी लेखेर भारतको सिमला पठाएको थिएँ । वास्तवमा ईश्वरवल्लभदेखि जगदीशशमशेर राणासम्मले जति नै जोड गरे तापनि मैले मेरा कुनै कृति मदन पुरस्कारको चिटामा सामेल गराइनँ । बिन्तीपत्र हालेर आफ्नो योग्यता एकल तजबीजको तुलोमा जोखिपाऊँ भन्नु र आत्महत्या गर्नु मेरा लागि बराबर हो ।

कमल बाबू ! हाल, म खासगरेर महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाकै अध्ययन, खोज र अनुसन्धानमा पनि लागेको हुनाले प्रदत्त प्रश्नहरू मेरा लागि निकै महत्त्वपूर्ण हुन गएका हुन् । त्यसैले मेरो अन्वेषणकार्यमा यहाँबाट सहयोग पुग्नेछ भन्ने मैले आशा राखेको छु ।

मिति : २०६६ असोज ३१ गते
(महाकवि देवकोटा जन्मेको आज १०० वर्ष पुगेको दिन)

यहाँको स्नेही भाइ
नरेन्द्रराज प्रसाई

‘मामी’को मण्डल

- कृपा जोशी, लन्डन

[बेलायत निवासी कृपा जोशी कलाकार हुन् । भारतको बरोडा स्थित विश्वविद्यालयबाट उनले कलामा स्नातक तथा अमेरिकाको न्युयोर्कबाट कलामा स्नातकोत्तर गरेकी हुन् । नेपाली विदूषी अड्गुरबाबा जोशीकी नातिनी, यिनी आफ्नी हजुर-आमालाई ‘मामी’ भन्छन् । ‘मामी’को ‘महानता’ले उनी अत्यन्त प्रभावित छन् र उनको वरिपरि घुम्ने एउटा अष्टमण्डल निर्माण गरेकी छन् कृपाले । अड्ग्रेजीमा शृङ्खलाबद्ध ‘कमिक’ चित्रकथा ‘मिस मोटी’की निर्मातृ कृपा जोशीले आफूले बनाएको यस अष्टमण्डलको व्याख्यासमेत गरेर अड्गुरबाबाको अभिनन्दनग्रन्थ (२०६६ मङ्सिर) का लागि पठाएकी थिइन् । कुनै प्राविधिक कारणले त्यो त्यहाँ छापिएन र सो अलपत्र परेको देखि हामीले त्यसलाई ‘नेपाली’मा स्थान दिनु उचित देख्यों र नै यो यहाँ समेटिएको हो । त्यसैसँग सिलसिला जोडिएको, यस लेखमा चर्चित काउचको चित्र पनि यसमा हाल्न पाए राम्रो हुन्थ्यो भनी सो पनि पाउन सकिन्छ कि भनी सोधनी गर्दा लन्डनबाट इमेलमा त्यो प्राप्त भयो । त्यस रङ्गीन चित्रलाई पनि हामीले यस लेखको अंश बनाई प्रस्तुत गरेका छौं – सम्पादक]

म ‘मामी’, अड्गुरबाबा जोशीकी नातिनी भएकीले मामीका बारेमा स्मृतिग्रन्थमा केही लेखनुपर्यो भन्दा मैले आफ्नो अभिव्यक्ति चित्रको माध्यमबाट प्रस्तुत गर्ने मन गरेँ । के कारणले हो, त्यो ग्रन्थमा मेरो ‘मामी मण्डल’ (चित्र नं. १) समावेश गरिएन, तर मेरा हजुरबा, दादा (कमलमणि दीक्षित) ले यसलाई नेपालीको यो अड्मा छापिदिएर मेरो मिहिनेतको ज्यादै कदर गरिदिएको जस्तो लाग्छ मलाई । म सम्मानित भएकी छु ।

मेरी हजुरआमाको बारेमा कसैका सामु वर्णन गर्दा धेरै गाहो हुँदैन मलाई, किनकि मामीको मन पर्ने र मन नपर्ने कुराहरू निकै टडकारै छन् । हुन त बुवा (हजुरबुवा, स्व. डा. बलराम जोशी) रहँदा, मामीको चित्रण गर्न छै सजिलो थियो । मामीको रातो पहिरन र रातो रडप्रतिको शुकावले गर्दा कुचीले नै कोर्दा पनि गाहो हुने थिएन ।

मैले भारतको बरोडामा कलाकारिताको अध्ययन गर्ने क्रममा एउटा चित्र बनाएकी थिएँ (चित्र नं. २)। मेरो परिवारलाई एउटा सोफामा समेट्ने क्रममा मैले हरेक सदस्यलाई एउटा कुसन (तकिया) को रूपमा चित्रण गरेकी थिएँ। जस्तै हवाईजहाज भनेपछि भुतुकै हुने मेरो दाजुको कुसनमा प्लेनैप्लेनको बुट्टा कोरेकी थिएँ। त्यतिखेर मामीको कुसन बनाउन मलाई साहै सजिलो भएको थियो। रातो रडको खोलमा ऊँको थुप्रै थोपा छरेको र मामीलाई मन पर्ने फूलहरूको बोर्डर बनाएकी थिएँ। यो पारिवारिक काउच चित्रको विस्तृत वर्णन यो लेखको अन्त्यमा समावेश गरेकी छु।

दस वर्षपछि रडको प्रयोग नगरीकन ‘मामी मण्डल’ कोर्दा मेरो काम त्यति सजिलो भएन। मामीको बहुआयामिक व्यक्तित्व छल्काउन र मैले तिखार्दै आएको एक-डिमेन्सन्-खाले कलाकारितामा यी आयामहरूलाई कैद गर्न खोजनु नै मेरा लागि चुनौतीको कुरो थियो। जे होस्, मैले अष्टमड्गलको मण्डलको ढाँचामा मामीको आफै अपनै मण्डल बनाउने निर्णय गरैँ। अष्टमण्डलको हरेक आठ कोणमा मैले मामी शल्कने वस्तुले सजाएँ।

मण्डलको बीचमा मैले मामीलाई विराजमान गराएँ, शान्त ध्यान मुद्रामा। मामीको कपालमा सधैँ रहने फूल र निदारमा मामीलाई मन पर्ने ठूलो टीका र कपाल पनि मामीको स्पेसल अलख निकालेको चित्र बनाएँ।

मामी मण्डलको सबैभन्दा टुप्पाको कोणमा ऊँ छ। मामीले सधैँ हामी नातिनातिनालाई ऊँ को अखण्ड सत्यताका बारेमा गुणगान गरेको मेरो मनमा गढेको थियो। यो ऊँचाहिँ मामीको साहै प्रिय र सधैँ जप गर्ने भगवान् रामचन्द्रजीको वाणमाथि अडेस लागेको बनाएँ।

दोस्रो कोणमा मैले फूल कोरैँ। मामीलाई फूल साहै मन पर्छ। आफ्नो सानै भए पनि कौसीमा मामीलाई थरीथरीका र विशेष गरी रातो रडका फूल उमार्न र फुलाउन साहै सोख छ। आफूले हुर्काएका फूलका माझ मामी रमेको देखेकी छु मैले।

तेस्रो कोणमा मैले बुबा (मामीका पति र मेरा हजुरबा स्व. डा. बलराम जोशी) को चित्र कोरेँ। हुन त बुबा परलोक भएको धेरै वर्ष भए तापनि मामी र बुबाको प्रगाढ प्रेम अहिले पनि जो, कोहीले पनि महसुस गर्न सक्छन्।

चौथो कोणमा मैले किताब राखेँ, मामीको लेखेको अक्षरप्रतिको लगाव दर्साउन, चाहे त्यो अखबार होस् या कुनै ग्रन्थ नै। मामीको किताब-प्रेम र मामीले आफै लेखेका धेरै लेख र किताबको निचोड छल्काउँछ यो कोणले ।

पाँचौं कोण मामीको सामाजिक सेवाको प्रतीक हो । मामीको मुटुको माझमा रहेको तारा गाउँको प्रतीक लोगोले मामीले दृढताका साथ विशेष गरी नेपाली महिलाहरूको उत्थानमा समर्पण गरेको लगान र ऊर्जालाई दर्साउँछ ।

त्यसपछिको कोणले मामीको धार्मिक आस्था दर्साउँछ, विभिन्न पूजा सामग्रीका मार्फत; जस्तै पूजाको थाली, मामीलाई फुक्न मन पर्ने शड्ख, अनि घन्टी र फूलहरू । हामी सानै छँदा मामीले हामी नातिनातिनाहरूलाई धेरै संस्कृतका श्लोकहरू सिकाइदिएकाले हाम्रो घरमा पूजा भएको बेला हामी सबै सामूहिक रूपमा श्लोक भट्टचाउँदा खूब आनन्द लाग्यो ।

बुबा रहेको कोणको पारिपट्टि, सातौं कोणमा मैले मामीले साहै आदर गर्ने खप्तडवाबालाई राखेकी छु । मलाई लाग्छ मामीको अतुलनीय मानसिक, भावनात्मक र आध्यात्मिक बलको रहस्यको पछाडि खप्तडवाबा नै रहनुभएको थियो ।

आठौं र अन्तिम कोणमा मैले मामीको परिवारलाई राखेकी छु । यो परिवारको जरामा छन् मुवा र मुवाको श्रीमान् (मुवा मेरो ६३ वर्षीया जिजुबज्यै हो, तर जिजुबाजे दुल्है १५ वर्षकै उमेर छँदा परलोक भएकाले हामीले उहाँलाई राम्ररी सम्बोधन पनि गर्न जानेनाँ) मुवा हाम्रो परिवारको बलियो जग हो र मुवाकै योगदानले गर्दा नै मामीले त्यत्रो विधि प्रगति गर्न सकेको हो भन्ने मेरो विश्वास छ । जरादेखि माथिको डाँठमा रहेको दुईपात मामी र बुबा हुन् । त्यो डाँठबाट निक्लेका तीन हाँगाका दुई-दुई ओटा पातहरूले मामी र

बुवाका तीन छोराछोरी र तिनका पतिपत्नी जनाउँछन्। ती पातमाथिका मुनाहस्त्रचाहि हामी १० नातिनातिनाको चित्रण हो ।

यसरी नै मैले मेरी हजुरआमालाई एउटा अष्टमड्गलको मण्डलका माध्यमबाट चित्रण गर्न खोजेकी हुँ । मामीलाई यस्तो मण्डलाकारमा प्रस्तुत गर्न मैले अझै के कारणले उपयुक्त सम्भेकी छु भने, अष्ट-मड्गलको सिद्धान्त संसारका सबै धर्ममा भेटिन्छन् । र मामी पनि धर्म र ठाउँभन्दा माथि उठेर मानवधर्म र अध्यात्ममा आस्था राख्ने व्यक्ति भएकोले यो चित्रण अझै उपयुक्त छ भन्ने लाग्छ मलाई ।

सन् २००५ मा बनाएको त्यस चित्रमा मैले ब्रह्माण्डको बीचमा हाम्रो परिवारलाई एउटा सोफामा बसाएकी थिएँ, परिवारका हरेक सदस्यलाई एउटा-एउटा कुसन अथवा तकियाको रूपमा प्रस्तुत गरेर । यो केही वर्ष अघि नै बनाएकीले यसमा हाम्रो परिवारमा थपिएका व्यक्तिहरू जस्तै मेरो श्रीमान् र मेरी भाउजूको कुसन समावेश छैनन् । त्यहाँ भएका आठओटा कुसनलाई मैले यसरी निर्माण गरेकी थिए :

- १ पहेलो तकिया मेरी हजुरआमा ‘मुवा’ हो । उहाँ हामी सबैलाई फलफूल र कूद खुवाउन जोड गर्ने र स्वेटर बुन्न ज्यादै सिपालु भएकाले त्यसमा मैले बुन्ने काँटीको बढी प्रयोग गरेकी छु ।
- २ सुन्तला कुसन मेरो बाजे (डा. बलराम जोशी) ‘बुवा’ हो । उहाँ खानाको ज्यादै सौखिन र खेलौनाप्रति त्यक्ति नै लगाव राख्ने भएको व्यक्ति भएकाले मैले भान्धाका सामानहरू त्यसमा समावेश गरेकी छु ।
- ३ त्यसपछिको रातो कुसन, ऊँको वर्षा र फूलले सजिएको कुसन, मेरी बज्यै, अर्थात् ‘मामी’ (अड्गुरबाबा जोशी) हो । उहाँको धार्मिक प्रवृत्ति र हामी सबैमा धार्मिक भाव उतार्न कोसिस गर्ने आकाङ्क्षालाई मैले त्यस कुसनमा चित्रण गरेकी हुँ ।
- ४ आराम गर्ने र मीठामीठा सपना देख्ने मेरा पिता (किरणराज जोशी) ‘बाबा’को लागि खरानी रडको कुसन प्रयोग गरेकी छु ।

- ५ पछाडिपट्टि थोरै देखिएको पहेलो किनारा गरेको सेतो कुसनचाहिँ मेरी ‘आमा’ (रूपा जोशी) हो । आफूलाई धेरै ‘प्रोजेक्ट’ नगर्न तर हजारथरी सोख भएकी मेरी आमालाई मैले कुसनमा अनेकतिर फर्केका वाण (एरो)हरू खिचेर चित्रण गरेकी हुँ ।
- ६ हवाईजहाजको बुद्धा भएको नीलो कुसन मेरो दाजु हो । त्यो उनको ‘एरोनिटकल’ सपनाको प्रतीक थियो ।
- ७ सेतो कुसनमा सोफा नै सोफा कोरिएको चाहिँ म हुँ । किनभने मेरो यस कालको कला-शृङ्खला सोफाहरूमा केन्द्रित थियो र सोफामय भएकी थिएँ म त्यतिबेला ।
- ८ आखिरी हरियो कुसन मेरी बैनी ‘प्रिया’ हो । त्यसमा उसको जनावर र वातावरणप्रतिको लगाव झल्काउन मैले प्रयास गरेकी थिएँ । अनि दस वर्षपछि यस चित्रमा हाम्रो परिवारमा पछि, मेरो श्रीमान् रवि र मेरी भाउजू रहाना चित्रित छैनन्, उनीहरू त्यसबेला हाम्रो जीवनमा प्रवेश गरेकै थिएनन् ।
- अस्तु ।

Family

श्रयोऽस्तु सम्वत् ८७०	१ नेपालि सम्वत् ८७०	१
भाद्रपदकिष्ण	२ भाद्र•मासे किष्णपञ्चे	२
त्रयोदस्यां तिथौ	३ तिरोदसि तिथिमा	३
दुग्रामगृह दसरथ विष्ट्या	बिसंपु घर हुन्या दसरथ विष्ट्या	
नाम्न सकासात्	४ नाम गन्याकालाई	४
थंच्वश्लको मेतेपा बाहालकै	थंच्वश्लको मेतेपा बाहालकै	
कुलिदुगृह	५ पूर्वपट्टि भित्र लंमा घर हुन्या	५
विश्वसिंह भावोनाम्न	६ विश्वसिंह नाउ गन्याका ज्यापुलेप	६
स्वक्रियस्व भुज्यमानिक	७ आफुले किनि भोग गरिराषेको	७
तेषुमावाटिकानामप्रदेसे	८ तेषुमा भन्या नाउ गन्याको जग्गा	८
मिल्ट्म भारोस वाटिकायां पश्चिमत	९ मिल्ट्म श्रेष्टका जगादेखि पश्चिम	९
ध्लसिवायां उत्तरत	१० कुलादेखि उत्तर	१०
जगतसिंह भारोस वाटीकाया पूर्वत	११ जगतसिंह श्रेष्टका जगादेखि पूर्व	११
दातिम भारोस वाटीकाया	दातिम श्रेष्टका जगादेखि	
दक्षिणतश्च	१२ दक्षिणपट्टि	१२
यतन्मध्ये तद्वाटिका	१३ यति ४ किलाभित्रको सो जगा	१३
पचास कर्षक कर्षडय ५०	१४ पचास कर्षक अंकेपि पचास ५०	१४
तद्वाटिका यथानगरकालप्रवर्तमानस्	त्यो जगा जस्तै देस कालको	
तथा संचाराध्येण	१५ तेस्तै छ ^०	१५
यथोचित्मूल्यमादाय	१७ मोल•यथायोग्य जति को उति लि	१७
क्रयविक्रयस्वाधीनावर्तकं	१८ राष्ट्रनु बेचनु तम्रा अधीनमा राष्ट्रिदिजा	१८
न्यायन क्रियणविक्रयतम्भवति	१९ राष्ट्रनु बेचनु तम्रो पुसि	१९
यदि स्याद्विकराजिकविना	२० यो जगा देवताको पनि रैकर पनि होइन	२०
तद्वाटिकाटास...	यो जगा संकष्ट पन्याका बप्तमा	
तदा धार्नकस्य पुत्र परिदेवभावो दृष्ट	२१ बेचनलाई मसंग सोधनु पर्दैन	२१
तलपत्र तरभियाकून पुन चोगवस	२२ दाताको छोरा परिदेव ज्यापु दृष्टसाढी	२२
पितयकाया	तारपत्र अघिको यौटै हुनाले	
क्रियन सर्वसोधन यायु शुभ्म	२३ निकालिलियाको छैन*	२३
	२४ लिनुदिनु सबै सिधीयो शुभ्म	२४

❖ पछि भाद्रलाई काटेर आशवीन बनाइएको ।

□ यहाँ पहिले लेखिएको “बेचेको”पछि काटिएको ।

○ पहिलेको “जाहासम्म वर्तमान रहन्छ”लाई पछि काटिएको । त्यस्तै अर्को पछिक गरी पहिले लेखिएको “तथा संचाराध्येण -१६ तेस्तै ई चार किला पनि छं-१६”लाई पछि काटिएको ।

● पहिले लेखिएको मोलपछिको पनिलाई पछि हटाइएको ।

* पहिले लेखिएको “ननिकाल्याको हो” पछि काटिएको ।

सम्पादकीय

धन्यवाद !

‘नेपाली’ पूर्णाङ्गक २००को सम्पादनको जिम्मा लिएर कार्य गर्ने, संयोजक, गुठीका सदस्य डा. गोविन्द टण्डनलाई गुठीले यथोचित धन्यवाद पनि दिएको थिएन। त्यसको परिमार्जनस्वरूप यो सम्पादकीय लेखिएको हो। ‘नेपाली’को त्यो अङ्ग ऐतिहासिक भएको थियो। बृहदाकार मात्र होइन, सामग्री चयनका हिसाबले पनि विविधतायुक्त र उम्दा भएको थियो पूर्णाङ्गक २००। लिखतमा नआए पनि मौखिक हिसाबले धेरैले त्यसको प्रशंसा गरे, अनि सम्पादकलाई बधाई दिए। तर सम्पादक (क.दी.) ले त्यो जस संयोजक-सम्पादक डा. टण्डनतर्फ नै निक्षेप गर्दै आएको छ। अब एकपटक औपचारिक रूपमा धन्यवाद भन्छ सम्पादक डा. गोविन्द टण्डनलाई !

यो अङ्ग

यो अङ्ग एउटा पुरानो पुस्तक (पुस्तिका) मूल रूपमा पुनर्मुद्रण गरेर झुल्केको छ। ‘रतनसिं गुरुड को औटोस्टको कथा’ धेरै हिसाबले ऐतिहासिक छ। तर धेरैले त्यसको नाम सुने पनि, दर्शन पाएका थिएनन्। त्यसैले हामीले त्यसलाई जस्ताको तस्तै नेपाली पाठकसामू पसिक्ने जमर्को गच्छौं। भाषाशास्त्रको हिसाबले, नेपाली इतिहासका हिसाबले र नेपाल र बृटिस साम्राज्यको सम्बन्ध तथा ‘लेनदेन’का हिसाबले समेत त्यस लेखोटको अध्ययन हुनुपर्छ भन्ने हाम्रो आग्रह छ— तत्तत् विषयका विद्वान्हरूसमक्ष ।

फेरि जङ्गबहादुर

श्री चित्तरञ्जन नेपाली ‘जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा’को चर्चा लिएर फेरि देखा परेका छन्। धेरैलाई त्यस ‘यात्रा’ को प्रसङ्गलाई

‘नेपाली’ले किन यतिसारो महत्त्व दिएको होला भन्ने पनि लाग्न सक्छ तर एउटा टुङ्गेमा नपुगेको त्यसका लेखकबारेको निष्कर्ष सबैको चासोको विषय हो भन्ने हाम्रो धारणा छ । ‘वादेवादे जायते तत्त्वबोध’ भन्छन् । तर विद्वान् चित्तरञ्जनजीले त्यस लेखमा चर्चा गरेको यात्रा-इतर प्रसङ्ग अजै रोचक छन् र आधुनिक (अर्थात् राणाकालीन) नेपालको इतिहासमा चाख राख्नेहरूका लागि पौल सामग्री बोकेर आएको छ, भन्नेमा कस्यैको दुई मत हुने छैन भन्ने हाम्रो धारणा छ ।

‘मपुपुको पाना’

यसपटकको मपुपुको पाना पनि केही ऐतिहासिक महत्त्व बोकेर आएको छ भन्ने हामीलाई लाग्छ । केही नौला कुरा त त्यस ‘पाना’ले सधैं दिइआएकै हो तर यसपालि नौलो हुँदाहुँदै पनि त्यो दिइएको वस्तु नेपालको इतिहाससँग गाँसिएको छ भन्ने कुरा विद्वान् दिनेशराज पन्तले त्यसमा चाख लिएर हेरिदिएकाले पनि हामीलाई लागेको हो । यत्ति ।

